

СУЧАСНІСТЬ

Б. Бойчук: Діялог знизу — С. Домазар: Замок над Водаєм — С. Гординський: Олександр Архипенко — В. Шекспір: Гамлет — О. Ізарський: Михайло Орест у листах — Д. Андрієвський: Горі імієм серця — П. Ю. Стерчо: Українська справа в міжнародній політиці 1938-39 — С. Ю. Процюк: Економічно-історичні дослідження на Україні — Критика і бібліографія — Огляди, нотатки

4 (40)

КВІТЕНЬ 1964

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

4 (30)

РІК ВИДАННЯ ЧЕТВЕРТИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених
та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der
Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III (Tel.: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «Biblos» G.m.b.H., München 13, Hess-Str. 50-52

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

БОГДАН БОЙЧУК: ДІАЛОГ ЗНИЗУ

1

Я пишу,
щоб Ти ступив сандалями
й прийшов до мене
стежкою оцих рядків,
бо я Тебе не знаю.
Але Ти повинен існувати,
бо в тільцях моєї крові,
в моїх м'язах,
в моїх костях,
в чорних ріках підсвідомости моєї, —
повсякчас живе потреба за Тобою.

і я тому пишу.

2

Зачаділі,
мої діди і прадіди
ламали вчора шиї колосків
і клали на вівар,
кололи вістрями серця
ягнят
і клали на вівар,
щоб тлінний запах диму
омотав Тебе своїм мотуззям,
викривив Твоє обличчя, —
щоби я Тебе не взнав,
коли Ти ступиш на поріг
моєї хати.

3

Ми всі Твої сини,
й мені на дереві
(а може братові моему, не притадую)
копали під ребром криницю,
але з неї

вистекла корою
тільки кров,
і я не бачив навіть,
щоб з його (або мого) ребра
Ти сотворив якесь нове життя.

В воді криниці нашої
відбилося обличчя смерти.

4

Я б міг повірити,
що Ти,
крізь темряву запхавши руку,
витагнув з землі ребро
і з нього
сотворив мене,
бо я всією плоттю знаю:
що землею просякнули
мої кості,
які тяжать
і кожною клітиною своєю
тягнуть до землі назад.

5

Я випив з чаші болю,
я пройшов над берегом,
де у проваллі
корчилося голе тіло
другої війни
і грузло в глину, —
і сумніви тоді прийшли до мене.
Бо чому Тобі потрібні
наші болі
і терпіння наші?
Тобі, якому, нібито,
нічого вже не треба.

6

Я не знаю,
чи добро і зло

існують поза нами,
я не знаю,
чи вони ростуть
лише під глиною
живої плоти.
І якщо Ти сотворив усе,
то Ти також творив
моє добро і зло.
І як мені тоді повірити,
що Ти є досконалий?

7

Я б міг повірити
в Твою красу,
приймаючи в свою свідомість
жінку;
я б навіть міг повірити
в дочасну вічність,
прошиваючи її
м'яке і тепле лоно,
що єдине є колискою,
де спить майбутнє.

8

Якщо Ти нас збудив
в жінках,
якщо Ти нас збудив
у їхніх лонах,
і вдихнув у наше тіло
сорок тисяч днів і сорок тисяч ночей,
щоб ми їх провели
в сухих пісках Землі, —
тоді чому Ти забираєш їх
в любові годину
нашого життя?
Тобі,
якому, нібито, нічого вже не треба,
бо Тобі, що міг заіснувати
без початку
і можеш жити без кінця, —
Тобі не треба наших
недожитих днів.

Інакше я б не міг повірити
у Тебе.
Бо, я думаю,
життя людей
колишеться
рукою жінки,
що сліпа
і, замість серця,
має чорну рану,
що колишеться рукою випадковости,
і та ж рука
його крізь присмерк душить.

9

Але
хто приліпив нам усміхи
до уст,
хто посадив в очах
зелені, карі, голубі і сірі
погляди?
(Я карі й голубі люблю.)
І хто вложив жінкам
між стегна
криниці,
в яких черпаємо
своє майбутнє
в тихі вечори?

І тут я б міг повірити у Тебе,
що створив жінок.

10

Бо лад,
яким із точністю
циркових акробатів
йдуть плянети,
мені нічого не говорить;
я не певний навіть,
що лад такий існує,
бо чому б тоді
у порожнечу падали
тіла зірок

і там конали?
Чому б сповзали
з неіснуючих хребтів орбіт
і розбивалися?
Я бачу лиш малесеньку частину
мого світу
(чи Твого, не знаю),
від якої тяжко перейти
зеленими дорогами уяви
до кінця.
і тяжко нам схопити зором
цілість.

11

Скинь одержу вод,
рослинности,
повітря
і дощу;
зніми сорочку глини,
каменя,
піску
і ріні, —

що полудою стоять
між нами і Тобою,
мов більмо в очах, —
і ми не можемо
схопити зором цілість.

Об'явися нам нагим.

12

Прийди до нас.

13

Скинь свої сандалі
і піди твердою стежкой
униз.
Ми будем кидати Тобі під ноги
терня наших незагоєних думок,
побите скло душі

і цвяжи наших поіржавлених надій.
(Ми тільки люди.)
І зрозумій своїми стопами
наш шлях.
А як утомишся —
зайди воротами у двір
свідомости моєї,
я гоститиму Тебе
вином любови.

(Бо ми не вміємо любити,
не пізнавши нареченого свого.)

14

Ми хочемо
віддатися Тобі,
ми застелили
білим полотном бажань
свої столи,
ми приготували
у жбанах волі нашої
найкращі напійки, —
Ти мусиш тільки увійти
й напитися.

(Бо ми не вміємо давати,
не пізнавши гостя нашого.)

15

Якщо Ти матимеш на серці рану,
і Твої думки просякнуть тугою —
тоді прийди до нас,
щоб ми могли захвати
в рану пальці
і помазати її
спітвілим мирром дотику.

(Бо ми не вмієм вірити,
не знаючи Тебе.)

16

Якщо Ти нам говориш квітами,
що продираються до нас назустріч
спід вогкої шкіри піль;
якщо Ти кличеш нас
зеленими листками
трав;
якщо махаєш нам
широкими долоньями
лісів;
якщо годуєш хлібом
свого тіла,
що повнить колоски
пшениці, жита й кукурудзу;
і напуваєш нас
своею кров'ю,
що ломить вапнякові кості
в нутрощах землі
і пробивається до нас джерелами
з Твого серця, —
то я прийму Тебе.

10. 1. 1964

ЧАСТИНА ШОСТА

I

Мені довелося довгенько чекати, і я вже підніс був кулак удруге, щоб постукати ще раз, коли до вух моїх дійшло ляпання по підлозі кімнатних виступців без закаблуків. Хтось наближався всередині до дверей. Дзенькнув ключ у дверях, вони відчинилися, і чоловік у хатньому халаті поглянув на мене допитливо з-під кушуватих брів. Я ніколи доти не бачив того чоловіка.

— Добридень, — сказав я, — ви пан Топірко?

— Так, це я.

У нього було випещене обличчя, його пухкі вуса над повними губами були чепурно підрізані.

— А ви, — він усміхнувся до мене, — ви Іван чи Микола?

— Іван, — відповів я, дуже здивований. Як це він міг догадатися, що перед ним був один із нас двох? Невже я був так дуже схожий на свою матір? Мабуть. Бо інакше, звідки прийшла б йому на думку догадка?

— Заходьте, — запросив він, прочиняючи двері ширше. — Ви приїхали на вакації, чи... назавжди?

— Я не знаю, — видавив я з себе, ледве спроможний стримати тремтіння свого голосу і сльози, що рушили, так невчасно, до моїх очей.

— Я розумію, — кивнув Топірко, запрошуючи мене в кімнату з передпокою. — Сідайте, відпочивайте. Я зараз облишу вас тут на пару хвилин, я не надовго... — і він зник у своїй кімнаті за напівтемним передпокоєм.

Я сів на краєчок стільця, вдячний панові Топіркові за його тактовне зникнення, що давало мені час опанувати себе. То була досить велика кімната, що виглядала на вітальню, поєднану з ідальнею. Там був великий стіл, накритий гарною цератою, з стільцями навколо, в кутку коло вікна стояв буфет темного дерева, коло жовтомальованої груби манило до відпочинку гнуче

віденське крісло-гойдалка, а поряд із грубою, під стіною, був диван без спинки.

У домі було тихо. Мабуть ми з паном Топірком були одинокі живі істоти в цілому помешканні. Від передпокою навскіс через кімнату, в якій я сидів, брунатна лінольова доріжка вела до ще одних дверей. Вони були зачинені. Що там за ними? Де ж моя мати?

Пан Топірко, свіжо виголений, у чепурному вбранні з яскравою краваткою, ввійшов, усміхаючись. Немов відповідаючи на мій мовчазний запит, він сказав:

— Вашої мами нема сьогодні, але я надіюся, що ви її скоро побачите. Тим часом можете вмитися, як хочете, а я зготую чай.

Коли ми сідали до чаю, я не міг не всміхнутися, побачивши, як пан Топірко наливає собі майже половину великого чайника у величезний кухоль із товстої білої порцеляни, прикрашений змальованим на ньому букетиком розквілих фіялок і написом чималими літерами: «Ich trink' immer nur a bisserl!». Знавши німецьку мову, я зрозумів той баварський жарт: «Я завжди п'ю лише трішки». Він зловив мою посмішку:

— Це моя ранкова порція, — сказав він.

Ми їли пряженню з яєць із смачним, дуже чорним хлібом, намазуючи його маслом, і запивали міцним чаєм. Після чаю пан Топірко підніс мені, розкривши, свій монограмований портсигар:

— Ви курите?

— Ні, дякую вам.

Він пропонував мені закурити і звертався до мене на ви, хоч я був ще тільки хлопчак. Якраз того дня мені сповнилося шістнадцять років. Відсутність фамільярного ти і поводження зі мною, як із дорослим, були підбадьорливі.

— Пробачте, але я мушу йти на роботу, — сказав він. — Я надішлю записку вашій мамі, а поки вона прийде, ви собі відпочивайте тут. Он диван, можете подрімати з дороги.

— Ні, дякую вам, я, мабуть, не зможу спати вдень.

— Як так, то щоб ви не нудилися, я можу запропонувати вам маленьку роботу, як схочете. Чи вмієте ви напихати гільзи тютюном?

Ні, я не вмів того. Він показав мені, як це робиться, і вийшов геть, веселий і задоволений.

Понапихавши тютюном усі гільзи, що були в коробці з написом «Каракоз, фабрика гільз і цигаркового паперу», я почав досліджувати помешкання. Кімната, що інтригувала мене, виявилася цілком порожньою, без жадних меблів. У кухні стояло порожнє ліжко для служниці. Була ще одна кімната з зачиненими дверима, особиста Топіркова, і мені здалося недобрим зазірати в неї без його дозволу. Я хотів відплатувати йому усім

найкращим за його чуйне ставлення до мене.

Та що ж сталося з моєю матір'ю, дивувався я. Вона була десь у місті, як міг я виснувати з його слів. Я був надто сором'язливий, щоб задавати запитання. Я почував, що найкраще в моєму становищі чекати, як поки все з'ясується саме собою. Скоріше чи пізніше, а я знатиму розгадку.

Десь так опівдні вона прийшла з Раєю, сміючись і плачучи одночасно, чергуючи щасливі усмішки з сумовитими поглядами. З її збуджених вигуків я дізнався, що два дні тому вона покинула була Топірка назавжди і перевезла своє і Раїне ліжка та валізи до свого брата Максима в Куквин, передмістя за річкою Любкою. Тепер вона бачила себе змушеною примиритися з Топірком, і це було, вона почувала, і добре й недобре водночас.

Рая зустріла мою невчасну появу з неприхованою ворожістю. Ластовиннячко все ще густо вкривало її ніс і щоки. Вона була обурена навіть більше за матір подружньою невірністю свого батька, що саме було й причиною розриву родини. Ця білява дівчина була надто серйозна для своїх дванадцяти літ. Вона поведилася з матір'ю із виглядом старшої сестри, котра завжди все знає краще.

Моя мати, як я зміг спостерегти дуже скоро, була майже нічим у родині. Любов Топірка до своєї дочки була, як здавалося, одиноким цементом, що тримав усе вкупі. Було чимало зневажливого тону в поведженні Топірка з матір'ю його коханої дочки. Спершу, коли вони обоє повернулися назад, оселившись у кімнаті за ідальнею, він був дуже уважливий і вибачливий. Та це потривало недовго. Вже незабаром він почав робити ущипливі зауваження на її адресу, що нераз межували з ображенням. Моя мати була ревнива, і це дратувало його. Неможливо було тримати служницю в домі, вона ревнувала до кожної спідниці, скаржився він мені, як колезі-мужчині, що мене завжди тільки приводило до зніяковіння. Я не хотів бути будь-якоюсь стороною в їх родинній суперечці. А оскільки куховарки не можна було довго втримати в хаті, доводилося варити моїй мамі, а вона до того ж працювала рахівницею у конторі лікарні, тож варила нашвидку, і часто м'ясо підгорало, юшка бувала пересолена тощо. Це викликало нарікання і кпини з боку Топірка. Він уважав її за погану куховарку, і це його дратувало, бо він любив смачно попоїсти.

Йому було десь так коло 33 років, він подобався жінкам, і вони залюбки фліртували з ним, вважаючи його за нежонатого, знаючи, що таким він був перед церквою і перед законом.

Моя мати була два чи три роки старша за нього, колишня її привабливість, властива молодому вікові, минулася, вона рано оглухла і мала неспокійний, неврівноважений характер. Топір-

ко не раз кпив з її частих умлівань у розпалі родинної сцени, вважаючи це за нарочите удавання, за один з її жіночих засобів, поруч з слізьми, досягати свого.

Вона була повна передсудів, чудернацьких уявлень і досадних звичок. Уважаючи, що всі недуги походять від недоживлення, вона найбільше клопоталася про харчування. Вона без кінця сперечалася з Раєю і зі мною, вмовляючи нас їсти через силу. Я особливо ненавидів вечері, до яких я не звик і які були простим повторенням масних обідів. Дуже скоро, на підставі моєї рішучої відмови від вечер, вона прийшла до переконання, що я взагалі не тямлю, що для мене добре, а що зле.

Кожного вечора, стелячи для мене постіль на дивані у вітальні, вона мостила мені м'який матрац і кожного вечора, лягаючи спати, я викидав його, бо ненавидів м'яку постіль. А вранці, застаючи мене звичайно ще сонного на дивані, коло якого лежав собі й її матрац, вона обурено дорікала мені за мою «дурну впертість».

Мене також дратувала її забобонність. Вона вірила в прикмети, сні і гадання, і все це було далеко від доводів розуму, одинокої підстави людських дій, яку я визнавав. Вона часто викладала свої нерозлучні карти, вичитуючи з них своє та інших людей майбутнє, і це вона робила з такою поважною міною на обличчі, що я не міг не сміятися при цьому.

Дуже скоро я відкрив, що вона, мабуть, нічого не прочитала в своєму житті, жодної книжки, крім, може, одного-двох sensationних низькопробних романів, переповнених сексуальністю, що я їх бачив у кімнаті Топірка, та й то хіба тільки з його намови. Топірко захоплювався того роду читвом і навіть рекомендував мені почитати, але мені ті слиняві романи були гидкі. І дивно, — я не ставив це в вину Топіркові, але одна думка про те, що те могла б читати моя мати, вже ображала мене. Топірко був мені чужий, і хай собі поводить як завгодно, але мою маму я хотів бачити близькою до того ідеалу матері і жінчини, що його я собі створив на підставі читання. З відчаєм бачив я, як вона далека від того ідеалу, і дуже скоро, не зважаючи на моє щире прагнення полюбити її як мою рідну маму, я знайшов, що неспроможний на це. Це робило мене дуже нещасливим, і я не міг не згадувати мою другу матір, що була така відмінна.

Дуже скоро довелось мені дізнатися, що моя мати також думала про неї. Одного разу, пояснюючи, чому саме я втік з хутора Ланського, я сказав, що не міг більше витримати жорстокого поводження зі мною з боку мого батька.

— А вона? — запитала моя мати, не називаючи її на ймення. — Чи вона була дуже жорстока до тебе, та вчителька? Ти, мабуть, зазнав багато зла від неї?

Була якась хвороблива цікавість в очах моєї мами, коли вона

це запитувала. Рая також не зводила з мене пильного погляду.

Я відчув себе гостро ображеним за мою маму-вчительку. Я випростався, неначе стьобнутий батогом.

— Я зазнав багато ласки від неї, «тієї вчительки», — сказав я, карбуючи кожне слово. — Вона була моєю мамою багато років, коли моєї мами там не було.

Моя мати знітилась, але вже за хвилину випросталась і собі. Вона здобулася, мабуть, на нові аргументи.

— О, ти її не знаєш. Вона не варта пошани і вдячності. Просто кинулася на шию твоему батькові, бо не могла вийти заміж ні за кого іншого. Її ніхто не хотів, бо вона була панна з дивацтвами.

— Не знаю про її дивацтва. Може ти звеш дивацтвом те, що вона підбрала двох покинутих дітей? Якщо це ти називаєш дивацтвом, то я тільки вдячний можу бути їй за нього, бо я був один із тих дітей.

Мама зблідла. Очима пораненого птаха дивилася вона на мене якусь хвилинку, потім сказала:

— Ти не знаєш усього, Йване!

Рая втрутилася в розмову:

— Я знаю таємницю твого батька!

— Таємницю? Мого батька? То відкрий її мені!

— Раїсо! Я забороняю тобі це. Не смій! — мати була смертельно бліда.

Раїса замовкла. Настала неприємна, напружена мовчанка. Мама встала, згорблена, неначе хвора, і попленталася на кухню. Я вийшов і собі з кімнати і подався в сад.

Потім я допитувався в Раїси про ту таємницю. Але вона була тверда, як кремій, у своїй відмові відкрити її мені. Я не знав, що й подумати, і бачив тільки, що сестра мене не любить. Це було неприємне відкриття і воно й пізніше не раз було стверджене її холодним, часом майже ворожим ставленням до мене.

*

Сьогодні, коли я згадую це, я далекий від того, щоб суворо судити свою сестру, чи свою матір, чи будь-кого іншого з тих, кого я знав. Але так було не завжди. Потім життя навчило мене, що людська природа надто складна, щоб можна було оцінювати її по одному чи двох її проявах. Але все ж мені довелося зазнати чимало горя у наслідок розриву між моїми батьками. Це горе пекло мене завжди, коли тільки я бачив свою матір. Було щось недоговорене між нами. І поки воно було, якась невидима стіна розділяла нас.

І ось одного разу, вже значно пізніше, через багато років після моєї першої появи в Любгороді, я мав розмову з моєю матір'ю. Мене дивувало, сказав я їй, як могла жінка так легко

розірвати свій шлюбний зв'язок і, що було ще гірше, на мою думку, забутися до такої міри, щоб покинути своїх перше народжених дітей.

Вона подивилася мені просто в очі довгим поглядом, а тоді сказала, з зізданням:

— Суди мене, як хочеш, сину, я винна перед тобою. Можеш вірити мені або ні, це твоє право. Але кажу тобі, що я ніколи не кохала твого батька. Одиноке справжнє кохання в моєму житті — був Топірко.

Я все ще не міг зрозуміти.

— Але чого ж ти вийшла заміж за мого батька, як ти його не любила?

Вона знов глянула на мене своїм довгим поглядом. Ми сиділи одне проти одного за столом, лиш нас двоє в кімнаті. Вона поставила лікті на стіл і, обіперши підборіддя на стиснені кулаки, відвернула голову вбік. Здавалося, що очі її, звернені в далечінь, бачать події минулих днів. Було щось, що викликало в мені жалість, у вигляді цієї худенької, немолодої жінки, зіщуленої на стільці. Я вже починав жалкувати, що зачепив це. Проте я не сказав нічого, чекаючи на її слово. І вона сказала:

— То був інший час, сину, інша доба, не така, як теперішня. Тоді люди думали по-іншому. Тоді, — вона скинула на мене очима, неначе щоб упевнитися, вірю я їй чи ні, — у ті часи люди одружувалися часто з інших причин, не тільки з любови. Коли твій батько з'явився в нашій лікарні (я була дочка «смотрителя», тобто доглядача лікарні, як ти знаєш), він застав мене «дівчиною на порі», як тоді висловлювалися. Тепер не виходять заміж, здебільшого, так рано, як тоді. Мені якраз сповнилося сімнадцять років. Твій батько одразу ж виказав знаки уваги до мене. І мені сказали, щоб я виходила за нього заміж, якщо він зробить освідчення, що він незабаром і зробив, бо на якого ж іще царенка було мені чекати? Я думаю, вони просто хотіли зіпхнути мене з рук. І перше, ніж я опам'яталася, я вже була одружена. Твій батько, — вона глигнула на мене знов, немов виправдуючись, — він був непоганим чоловік, навіть милий, я б сказала, проте чогось йому бракувало, чогось, що могло б збудити мое почуття. Я не кохала його, ні, ніколи.

Вона помовчала, коротко.

— А коли Топірко з'явився в лікарні, я закохалася в нього безтямно. Коли б, — сказала вона, роздумуючи, — коли б твій батько був тоді ще там, може б... — Вона спинилася. — Ні, я не думаю. Це не змінило б нічого. Я просто була очманіла і діяла, як очманіла. Ось так я й покинула моїх дітей... І повір мені, — вона звернула до мене свій погляд, повний благання, — то була одинока рана, але болюча, кривава, яку я винесла з мого першого невдалого шлюбу. Я не скаржилася на твого батька, ні-

коли, він любив мене, я це знаю. Але така вже була моя доля. Я думаю, — на те була воля Божа.

Ми сиділи мовчки, обоє, довго. Вечірній сутінок закрадався в кімнату, оповиваючи речі в ній і нас обох, милосердно, своїм серпанком невидимости. Ми не ворушилися, кожне занурене у свою думу.

Я все ще не міг збагнути, як може дівчина допуститися до інтимностей шлюбу з чоловіком, якого вона не кохає. Але було немислénно, щоб я питав її про це. Я не посмів би цього, ніколи в світі. Вона ж бо була моя мати.

*

Тоді, в Любгороді, моя мама, більше ні разу не згадала в розмові зі мною «тієї вчительки». Мабуть, це було її мовчазною угодою заради миру між мною і нею. Я був цьому радий, однак я не забував, що моя мама ненавиділа її усім своїм еством. Я тільки ніколи не міг збагнути, за віщо. І я думав, що тільки через її власний поганий характер.

А тим часом моя рідна мати мала ще й дуже цінні риси характеру, і тільки через свою занадту причепливість до неї я не зміг добачити їх спершу. Та вже незабаром сталася нагода для мене дізнатися про це.

Мабуть, чи не за два тижні після моєї появи в Любгороді, коли я вже готувався їхати назад до Драбатина, щоб продовжувати навчання в гімназії, поштова картка для мене прибула на адресу доглядача любгородської міської лікарні. Писана вона була нервовою рукою мого батька.

У висловах близьких до лайки, мій родитель інформував мене, що мене виключено з гімназії. Віднині я мав облишити всяку думку про здобуття освіти. І нехай я знаю, що я вже навіки залишуся недоуком. Цієї долі я цілком заслужив.

Отож він виконав свою загрозу, тоді, на лузі: «Ти бачитимеш надалі гімназію, як свої вуха». Тепер він хотів, щоб я знав про це. Як він міг знати, що я тепер у Любгороді? То був його здогад.

Ця поштова картка принесла понуре приголомшення в дім доглядача лікарні. Мама перечитала її кілька разів. Тоді сказала: — Я зараз же туди поїду і подбаю про те, щоб усе знов стало гаразд.

З цим вона рушила до своєї кімнати і негайно почала пакувати маленьку валізку. Тієї ж самої ночі вона поїхала, а за два дні вернулася назад.

У Драбатині вона говорила з Михаїлом Павловичем, моїм клясним наставником, і ось що приблизно вона дізналася від нього:

Кілька днів перед тим мій батько з'явився у канцелярії гімназії. Він домагався, щоб йому віддали всі мої папери, бо він хотів забрати мене з школи.

Його несамовитий вигляд і його незрозуміла і несподівана вимога викликали підозру, що він був несповна розуму в той момент. Вони попрохали в нього пояснень, і тоді він сказав, що я не вартий того, щоб навчатися в гімназії, бо я п'яниця, картяр і розпусник.

Це приголомшливе запевнення було так далеке від того, що вони знали про мене і про мою поведінку, що вони ще дужче впевнилися в своєму припущенні. Вони відмовилися віддати йому мої папери на тій, мовляв, підставі, що директора ще не було, він ще не вернувся після літніх вакацій, а насправді бажаючи почекати, поки та справа з'ясується.

Те, що мама розповіла Михайлу Павловичеві про мої недавні пригоди, з'ясувало для мене все, і він пообіцяв мені всяку можливу допомогу. Мені не було чого побоюватися. Мій клясний наставник навіть пообіцяв підшукати мені мешкання в Драбатині, до часу мого приїзду.

Таким чином усе знов улаштувалося щасливо і за два дні по тому я прибув до Драбатина на нових умовах.

II

У Драбатині жилося мені добре. При гімназії була їдальня для учнів, і в ній мені, як один з небагатьох винятків, давано сніданок і обід безплатно. Моя мама платила за помешкання з ранковим і вечірнім чаєм зі свого власного заробітку. Не бажаючи бути матеріально залежною від того, хто перед законом не був її шлюбним чоловіком, вона весь час служила в конторі лікарні. Це її прагнення бути незалежною становило ще одну її гарну рису, якою я пишався і за яку її глибоко поважав.

Хутір Ланський був усього три кілометри від Драбатина, але тепер між мною й моєю ріднею там лежало неперехідне провалля. Проте від мого брата Миколи я міг знати, що там діялося. Він злорадів, що я наважився покинути хутір.

— Ти добре зробив, — казав він, — нехай це їм буде наука.

«Татарин» (він мав на увазі батька) все ще лютував, а «мамарин» тільки сумувала й журилася. Але з ним поводитися більше вибачливо.

Досить дивно, що в такому маленькому місті, як Драбатин, мені ні разу не довелося зустрітися з батьком чи мачухою на вулиці. Я зовсім не намагався уникати зустрічей, але цього не сталося якось само собою.

Час від часу той чи інший з моїх товаришів по школі, що їх мій батько знав ще з Варківцеь, бачили його в місті на бричці, і він кожного разу нахвалявся, що вб'є мене, «як тільки піймає». Вислухуючи ці розповіді, я тільки сміявся. Я ні трохи не боявся

його. Я був певний, що коли б мені трапилося зустрітися з ним, я сказав би «добридень» і спокійно пішов би собі геть своєю дорогою.

Але зустрічі з моєю мачухою я боявся. На щастя, цього не трапилося.

Після Різдва 1916 року Миїхал Павлович знайшов мені заробіток. Я мав готувати одну дівчину до іспитів за чотири кляси гімназії. Коли я почув про це від нього, я був близький до того, щоб відхилити його пропозицію. Я ріс без дівчат і був дуже сором'язливий з ними. Однак я не наважився сказати про це чи виявити свою невдячність до мого добродія, тож тільки почервонів, а це можна було витлумачити і так і інак. Умови, продовжував Михаїл Павлович, були такі, що я мав приходити тричі на тиждень кожного разу на дві години навчання. Платня була добра, 10 рублів на місяць. Мій учитель не залишив для мене ніякої дороги до відступу, і наступного понеділка після школи я мав розпочати свою працю. Не лишилося більше нічого, як тільки сказати «дякую», що я й зробив.

Коли я вперше прийшов на дану мені адресу, доросла панна відчинила мені двері. Вона обситала мене такими перебільшеними компліментами, що мені хотілося, щоб поріг, на якому я стояв, провалився крізь землю разом зі мною. Михаїл Павлович дав мені блискучу рекомендацію, сказала вона, як видатному учневі. Вона була певна, що я дуже спричинюся до поступу в навчання її сестри. Вона ввела мене в щось подібне до вітальні, повної позбавлених смаку фігурок та інших прикрас із претенсією на розкіш і пишноту, представила мене своїй сестрі і залишила мене на самоті з нею.

Моя учениця була приблизно мого віку, дуже соромлива й готова червоніти кожної хвилини. Вона була опасита, з негарним лицем тупиці, як здавалося мені. Можливо, що її зовнішність істоти, що не подає жодних надій, була такою наслідком її пригнітливої сором'язливості, дуже природної у дівчат, що не мають братів. А що я був ще на додаток і гої, то ж можливо в її єврейській уяві я був ще й хлопець із ворожого світу.

Я був поганий учитель, хоч я й добре знав предмети, які я зобов'язаний був навчати. То було головним чином тому, що я власне ніколи сам не знав, що то справді значить учитися. Всі науки діставалися мені так легко, здавалися так прості і самозрозумілі, що я не мав найменшої уяви про те, як трудно бувало іншим засвоювати їх і скільки їм доводилося доклатати до того зусиль. Я намагався якнайкраще пояснювати дівчині все, що їй треба було знати, проте між учителем і ученицею весь час залишалася якась невидима стіна, яку я ніколи не міг усунути. Я відчував, що вона бачила мою сором'язливість, і це робило мене ще більше незграбним. Мій клятий голос витворював якийсь

неприродний фальцет, якого я сам ніколи доти від себе не чув і не міг навіть пізнати. Я ніколи не міг дізнатися від неї, чи вона зрозуміла те, що я тількищо їй пояснив, бо вона ледве спроможна була вимовити якесь слово, а те, що вона вимовляла, теж було далеке від невимушености. Очевидно, що те навчання було мукою також і для неї.

Кожен другий день тижня став чорним днем для мене, бо тоді після школи я мав плентатися неслухняними ногами до дому моїх тортур, знаючи, що мене привітає старша панна Каган своїми кучерявими фразами і чемними запитаннями про мое здоров'я й самопочуття, які тільки посилювали мою ніяковість.

Нарешті настала довгождана мить облегчення, коли я причинив за собою двері Каганового дому з місячною платнею в кишені і з думкою, що я вже ніколи не відкрито тих дверей. Я не сказав про те ні слова моему працедавцеві; я просто покинув працю і був щасливий, що так зробив.

Просто звіти я пішов до Гінзбургової крамниці письмового приладдя. Я відчував хрусткий дотик нової десятикарбованцевої банкноти в моему затисненому кулаці. Я не збирався розтринькувати вперше в житті зароблені гроші на різне абищо.

Гінзбург люб'язно запропонував мені найвартіснішу річ з його великого запасу, — чудовий альбом у шкіряній оправі з хромованою накладкою, що зображала наяду в прозорому серпанку. Коли я побачив ту розкішну річ, від побоювання, що ціна її може виявитися понад мої гроші, мене кинуло в жар. Та на превелике щастя з 10 карбованців (а більше я не мав ні копійки) лишилася депшиця, і на ту решту я накупив кольорових карток із квітами і негаймо ж заповнив ними майже цілий альбом. Коли я впорався з цією невідкладною справою, Гінзбург чепурно обгорнув мое неоціненне надбання і дбайливо обв'язав яскравою зеленою стрічкою — мій улюблений колір! — а все тому, що то мав бути подарунок.

Гінзбург, з його цивілізованою зовнішністю й манерами, щиро поздоровив мене з набуттям найкращого з усіх можливих подарунку. Я відчував, що покупці мого ґатунку не часто заходили до його крамниці, і, спостерігаючи його, як він казав щось мовою їдш до своєї повної, вигляду поважної пані жінки, обгортаючи тим часом мій пакунок, я думав, що він обговорює з нею химерність цього школяра, що викидає свої гроші на дурницю, замість того, щоб витратити їх на щось йому конче необхідне. Дарма, хай собі думає про мене, що хоче.

Я був його останній покупець того дня і трохи його затримав. Але він нічого не мав проти того, як бачилося. Він вдало продав давно залежаний на полиці крам.

Коли він випустив мене на вулицю, підіпхнувши гуркотливу заслону з хвилястої бляхи на дверях, що була вже стягнена геть

додолу на знак того, що торговий день уже скінчився, я йшов із крамниці піднесеним кроком Гаруналь-Рашида, що готує королівську несподіванку комусь. Було зовсім темно на драбатинських неосвітлених вулицях із їх нерівними хідниками, і мені доводилося раз-у-раз лявірувати поміж численними калюжами рідкої грязюки, що постала в наслідок тривалої відлиги. Майже на кожному кроці треба було перескакувати через калюжу, яку я добачав тільки в останню мить, коли нога моя була вже в повітрі над нею. Найбільше треба було мені пильнувати лівого черевика, в якому була, я знав, дірка в підшві, бо я вже відчував там холодну вогкість. Але то — дрібниця. Під рукою я ніс свій великий пакунок, чудовий дарунок для тієї, що любила красу і сама була зразок краси.

III

Наступної неділі по обіді погода була похмура. Сильний вітер гнав низькі, важкі хмари, і в нашій кімнаті стало майже зовсім темно, хоч іще було годин зо дві до заходу сонця. Я почував, що не можу витримати довше:

— Василю! Чи хотів би ти піти зі мною?

Василь був один із двох учнів моєї класи, з якими я мешкав разом у кімнаті. Я був певний, що він послухається мене.

— За такої погоди? — злегка заперечив він. — Куди саме? Я сказав йому.

— Невже ти справді збираєшся піти туди? — він не хотів вірити своїм ухам.

— Так, — сказав я просто.

Він підвівся і почав одягатись.

— Візьми башлик, — сказав я, — надворі йде сніг.

Наші взаємини з Василем були особливі. Ми випадково зійшлися близько, як випадково трапилося мені й мешкати разом із ним ув одній із дозволених начальством квартир для гімназистів. Він був син селянських батьків із одного з далеких сіл Драбатинського повіту, по-селянському скромний хлопець, без особливих здібностей, але роботящий, пильний учень. Прізвище його було Маценко, і то він разом із Смірновим, росіянином, сином начальника станції, прислуговували в стихирях у нашій гімназіяльній церкві раніше, коли ще були у двох молодших класів, як це було у нас заведено.

Мене іноді дратувала його обмеженість, його бездумність, його безкритичне ставлення до всього, чому нас навчали. Розум його, здавалося, спав. І дивлячись, як він старанно читає належні молитви «на сон грядущий», стоячи в своєму ліжку на колінах, я дивувався, як реагував би він на ту брошуру, що колись зробила

була переверот у моєму думанні. Але її не було. Вона все ще лежала у старій корзині на горіщі школи у хуторі Ланському, куди мені вже не було ходу.

Одного вечора, як уже починало сутеніти, ми були з ним тільки удвох у кімнаті. Я підійшов до його ліжка, на якому він лежав одягнений поверх ковдри, і неголосно гукнув:

— Василю!

— Що? — відгукнувся він, не ворушачись.

— А ти знаєш? — запитав я з притиском.

— Що саме? — він підвів голову з подушки.

— Що деякі філософи думають... — тягнув я.

— Ну, — він уже уважно дивився на мене.

— Посунься, я зараз розкажу тобі.

Він посунувся трохи, даючи мені місце сісти скраєчку ліжка.

Те, що деякі філософи думають, страшенно налякало його. Сірома навіть відсунувся від мене подалі, мов від чумного. Я поклав свою руку йому на груди, але він узяв її своїми обома руками і відкинув її від себе геть. Тоді я встав, відійшов до свого ліжка і ліг, досадуючи на самого себе.

Навіщо мені було зачіпати святу простоту? Мав собі хлопець непорушний спокій, а тепер я показав йому, що не все таке просте, як здається. Яка ж там, мабуть, сум'ятиця зараз у його голові...

Ми довго пролежали, мовчки, в сутінках. Коли це я почув його тихий запит:

— Чого ти все зідхаєш, Іване?

— Ет!.. — мені не хотілося пояснювати йому.

— Іди сюди, — сказав він.

Я підійшов до його ліжка. Він підвівся і сів на ньому.

— Сідай, — він показав мені рукою поруч себе. Я сів.

— Пробач, мені, Василю, я не думав, що це тебе...

Він не дав мені договорити:

— Нема за що. Слухай, скажи ж мені... — він запрошував мене говорити далі на розпочату тему. Бачивши, що він уже подолав свій страх, я погодився. Морок ставав дедалі густіший у кімнаті. Ми довго сиділи поруч, на його ліжку, розмовляючи.

З того вечора почалася наша дружба. Вона була для нас повна змісту. Ми говорили з ним про багато речей, про які не було ні слова у наших підручниках, а також і про себе, про свої родини, про взаємини дітей і батьків, про гріх і сповідь, про людей із вільним розумом і про людей, чия думка ув'язнена, про вільний зліт людського духа на високості і про плазування низьких душ, про розум і емоцію та взаємини їх, про силу волі і безхребетність, про щастя творити добро, про всяку іншу всячину, про все на світі. Я знав багато більше за нього, бо я багато більше читав і думав, і хлопець пригорнувся до мене. Най-

вільніше нам було говорити з ним на прогулянках. Він ніколи не відмовлявся від них. Він, здавалося, готовий був піти за мною в огонь і в воду. Ось і тепер, у цю негоду, він одягав башлик, як і я, і ми вийшли.

Вітер дув нам просто в обличчя, заліплюючи нам очі, обліплюючи нас із ніг до голови мокрим снігом, і мені треба було особливо дбати про те, щоб сніг не пошкодив мій пакунок. Більшість до роги нам доводилося йти боком, щоб бачити, куди ми йдемо.

Вже смерком наблизилися ми до нашої цілі. Двір був порожній, коли ми бралися сходами на знайомий високий ганок. Там ми обтрусили сніг із башликів і шинелів, і тоді я взявся за латунну ручку дверей. Як нас приймуть? Та вже будь що буде!

Ми вступили разом із Василем, я тільки попереду, а він позаду, у маленькі квадратіві сіни, і вже наступної миті протилежні двері зсередини теж відчинилися і вона ввійшла. Вона круто спинилася, вражена несподіванкою. Тоді я побачив, як сльози наповнили її чарівні очі.

— Івасю, любий! — стиха викрикнула вона, голос її тремтів. — Ти прийшов! Нарешті! Любий мій!

Вона ступнула до мене, взяла моє обличчя, мокре й холодне від снігу, у свої м'які теплі руки і почала дивитися на мене, немов прагнучи ввібрати в себе очима мій образ.

— Любий, любий, — проказувала вона.

— Я тільки на хвилинку, — сказав я, виправдовуючись. — Ось тільки вручити вам оце. — Я простяг до неї свій пакунок із зеленою стрічкою. — Це мій маленький подарунок вам. А тепер ми підемо собі, — і я зробив не дуже певну спробу повернутися до виходу.

— О, ні, — запротестувала вона. — Залиштеся тут на часинку. Я не бачила тебе так довго. Ходітьте зі мною.

Вона ввела нас у клясну кімнату і я представив їй мого друга.

— Мабуть, ви дуже любите Івана, — сказала вона до нього, — коли ви згодні йти з ним так далеко за цієї хурделиці.

Він відповів їй усмішкою.

— Поздіймайте ж ваші башлики та шинелі, — сказала вона нам, — погрійтеся. А тоді ми підемо до батька.

— А він мене вб'є, як нахвалявся, — сказав я із гримасою на лиці.

Вона, сміючися, заперечливо похитала головою.

— Ти боїшся? Не вб'є. Ти його не знаєш, Іване. Ось побачиш. Я зараз піду й підготую його. Я скоро прийду.

Коло дверей вона спинилася, обернулася до мене і підійшла знов.

— Я така щаслива. Скільки ночей я проходила навколо школи, гукаючи раз-у-раз: «Іване! Іване-е!» Але ти ні разу не обіз-

вався. — Вона помовчала, тримаючи мою голову в своїх руках. — Я так шкодувала! Чи ти пробачиш мені коли?

— Я це зробив, — сказав я, — уже давно, — тулячись до неї, як колісь, коли я був маленький хлопчик.

— Але я мушу йти. — Вона відірвалась від мене і глянула сяючими очима на Василя, що сидів на учнівській лавці з дещо знякovićим виглядом. — Не звертайте уваги на це все, Василю, ми всі трохи божевільні тут, — і з цим вона рушила своїми звичайними довгими кроками, як коли бувала схвильована, до дверей.

Не минуло й десяти хвилин, як вона повернулася.

— Ходімте, — сказала вона.

По дорозі до вчительської квартири я спинився.

— Пробачте мене на хвилинку, — сказав я і відчинив двері до кухні. У ній я поцілував бабусю. Вона поплескала мене по плечі, не кажучи ні слова. Після цього я вже був готовий зустрітись з батьком.

Його лице було одна суцільна сяюча посмішка. Він сидів за столом коло груби, його палиця стояла напихваті в кутку біля нього. Він випростав до мене руку для міцного потиску. Я представив йому Василя. Поки вони потискали руки, я побачив на столі перед ним мій альбом. І мені довелося зараз же розповісти історію цієї купівлі.

— Це для вас на спогад про мій перший у житті заробіток, — сказав я до своєї мачухи. Вона тільки ніжно поторсала мене за голову, діловито розставляючи на столі чайне начиння. Із знайомого буфета вийняла вона дві банки з варенням, — одно було темне, вишневе, а друге яснішого кольору, жорделеве, — мої улюблені, як вона знала. Василеві було запропоновано на вибір до двох десятків різних сортів варення, і я порекомендував йому покуштувати зроблене з трояндових пелюсток.

Микола прийшов додому, попоравши Машку. Бабуся вже сказала йому про наш прихід, і він дивився на всіх цікавими, пильними очима. Він просто не вірив сам собі, що бачить, як ми мирно балакаємо собі вдвох із батьком.

Жовті кахлі груби випромінювали приємне тепло. Велика гасова лампа під зеленим абажуром кидала м'яке світло на стіл, заставлений гарними речами, за яким ми сиділи, одна суцільна щаслива родина. Чому б так не могло бути завжди?

Однак такі гарні хвилини рідко тривають довго, і вже скоро настав час нам прощатися. Дорога була неблизька, а надворі була вже пізня ніч.

Сніг перестав і вітер дув нам тепер у спину, допомагаючи йти. Місяць сяяв крізь поріділі хмари, і все навколо було біле і незаймано чисте. Сповнений почуттів і думок, я мовчав. Василь теж не зронив і слова.

— Чи не шкодуєш ти, що взяв участь у цій моїй похідній? — запитав я його, коли ми вже підходили до нашої квартири.

— Ні трішки. Навпаки, я радий, що побував там із тобою. То була пригода, мов у романі, — сказав він задумливо.

— Так, — погодився я, — у романі, писаному самим життям, найкращим романістом з них усіх. Чи ти з цим згоден?

Він порозуміло кивнув.

IV

Того доленосного 1917, пам'ятного року, у Лондоні, Парижі і Нью-Йорку був саме березень і календарна весна, а Росія ще важко брѣохалася в снігах зимового, лютого місяця.

Отож саме тоді з російської столиці полетіли телеграми у всі столиці світу. Та коли в Лондоні, Парижі і Нью-Йорку газети повідомляли про найбільшу новину нашого століття, Росія ще її не знала. Новина була російська, однак занадто смілива задля Росії і надто приголомшлива для царських цензорів. Про таке в Росії не дозволено було, не чувано було писати у газетах. Тому газети вийшли в тій країні з великими білими плямами того й наступного дня.

А те, про що кричали газетні наголовки світових газет, мені, в Драбатині, прошепотів на вухо мій співмешканець і старший на дві кляси колеґа на темній драбатинській вулиці:

— Ти тільки цього нікому не кажи, що я тобі зараз скажу. Обіцяєш?

— Даю слово честі, — сказав я злегка заінтригований.

Антін Мазуренко притулив свого рота майже до самого мого вуха, попередив пильно огледівшись навколо, чи нема поблизу небажаних підслухувачів:

— Царя нема. Вже два дні. Відрікся від престолу. У Петрограді революція. Але ж нікому нічирк! Гляди ж!

То була справді разюча новина. Чогось такого я не сподівався. Тим паче на глухій Успенській вулиці, тим паче, коли ми верталися з Антоном із аптеки, куди він запросив був мене сходити з ним того вечора по «Лепшошкі Вальда», як їх звано тоді зросійська, зелені драглисті таблетки, подібні до цукерок, у металевій пласкій скриньці, що коштували 75 копійок за 20 штук і що були дуже популярні серед гімназистів з недавнього часу. Антін не сказав мені був ні слова, коли ми ще йшли з дому до аптеки, а тільки тепер. Мабуть, та новина була завелика для нього, щоб він міг далі тримати її в грудях. Я перестав смоктати солодкуву таблетку з приємним відсвіжливим запахом евкаліптової етерової олії, що, як казали, була корисна для легень, — одну з двох, що їх я дістав від Антона за «компанію».

— А звідки ти це знаєш?

— Один студент приїхав сьогодні з Петрограду. Ну, а крім того, на телеграфі вони теж знають, та ще бояться будь-кому говорити.

Так, збуджені обидва тією новиною, дійшли ми до нашого помешкання. Хоч і в Драбатині тоді ще був календарний російський лютий, але погода була весняна, березнева. Із заходу дув теплий вологий вітер, сніг швидко танув, і в душах наших немов надималися вітрила. Так легко було йти і не хотілося заходити до помешкання. Перед порогом ми попрощалися з Антоном, міцно потиснувши один одному руки, як змовники, і він пішов до своєї окремої кімнати, а я до нашої, в якій нас мешкало трое однокласників. І хоч груди мої розривало бажання поділитися з моїми товаришами, а надто з Василем новиною, я витримав і слова честі не зрадив.

Та вже на другий день уся гімназія гула новиною. Її все ще переказувано пошепки, але в очах у всіх була збудженість, що давала знати про участь у загальній таємниці.

Видно було також і по вчителях, що вони теж усе вже знали. Деякі з них щасливо посміхалися, примружуючи очі, немов підморгуючи обережно. Але директор ходив збентежений.

На першій же лекції хлопців прорвало. Як тільки наш улюблений учитель російської словесности, Лев Степанович Мірський, увійшов своєю енергійною, трохи кульгаючою ходою до класи, він ще не дійшов до катедри, як уже в класі стояв ліс піднесених догори рук.

Лев Степанович засміявся. Він уже знав про що нам ходило.

— Що таке? Що сталося, — запитав він, звичайно, російською мовою.

У відповідь із майже сорока ротів почулося, зливаючись у невиразний галас:

— Чи правда, що... — далі вже не можна було нічого розібрати.

Лев Степанович позатуляв жартома свої вуха. Коли настала тиша, він знову запитав:

— Що сталося? Говоріть хто-небудь один.

У відповідь ізнов почувся різноголосий галас.

— Опустіть руки, — сказав Лев Степанович, усе ще сяючи своєю сліпучо-білою усмішкою під пишним чорним усом. Тоді він указав пальцем на першого, на кого впав його погляд. Той устав, дуже гордий вибором, і запитав, чи правда те, що цар відрікся від престолу і що в Петрограді революція.

— Так, то правда.

— А що ви думаєте, як воно тепер буде?

— Я думаю, що нам з вами треба вчитися, — Лев Степанович

лукаво посміхнувся. — Тож давайте ми зразу й приступимо до діла. Що в нас було на сьогодні?

Із цими словами Лев Степанович розкрив свій журнал, і лекція почалася. Хоч він і не сказав нічого, але ми бачили з його поведінки, що новина йому подобалася.

Друга лекція, Закон Божий, теж почалася з того самого запитання. Одначе о. Трифілій не радив нам вірити всяким чуткам, бо ще нема ніяких офіційних підтверджень. І взагалі він не чекав нічого доброго від усяких перемін, радив нам бути обережними і не слухати злочинних шептунів.

Події блискавично розгорталися. Новини про них уже стали офіційними, надрукованими у газеті. За Ніколаем II відмовився від трону і його наступник, Міхал І. Росія раптом перестала бути монархією. З'явився Тимчасовий Уряд. Зникло раптом «За Веру, царя і отечество», натомість з'явилося — «Свобода, Равенство і Братство». Усе, що зв'язане було ще кілька днів тому із царями, тепер стало гидке й осоружне: трикольниковий прапор, двоголовий орел, шапка Мономаха. Поліцаї утратили свій бундючний вигляд, стали плохенькі, їх немов ураз поменшало, не стало видно на вулицях. А потім вони появились з обшитими червоною китайкою гудзиками і кокардами, що викликало всоуди сміх і жарти вголос, що, мовляв, «горе рака красить».

На місці недавніх регалій — двоголового орла тощо, утворилася пустка. Не стало гімну. Раптом виявилось, що гімну національного ніколи й не було в Росії, а тільки монархічний, «Боже царя храни» полетіло на смітник разом із монархією. Натомість виникло безладдя: одні співали «Коль славен наш Господь в Сіоне», а другі «Отречьомся от стараво міра». Але ні те, ні друге не задовольняло, бо перше було церковним гімном, а друге, своєю мелодією, — «Марсельезою», французьким національним гімном.

Не стало і російського прапора. На маніфестаціях, що зробилися незабаром майже щоденні, понесли червоний прапор соціалістів. Той червоний колір почав заливати все, власне все, що було російське.

Однак російського в Драбатині було, як кіт наплакав. Тож нікого й не здивувала поява на маніфестаціях іще й інших кольорів: блакитно-білого, з Давидовою шостикутньою зіркою, навколо якого гуртувалося єврейське населення міста, біло-червоного із задержуватим польським орлом, бо в Драбатині знайшлося несповна десяток і цієї нації, а також і жовто-блакитний. Було очевидно, що в українському місті, з його строкатим показом прапорів, революційні прагнення були куди складніші за поспіль червоний колір маніфестаційних прапорів по російських містах.

Нам, у Драбатині, ця революційна барвистість прапорів здавалася цілком нормальною, хоч поява жовто-блакитного для ба-

гатьох із нас, якщо не для всіх, була великим відкриттям. А втім не меншим відкриттям були для всіх і інші прапори на якійсь весняній маніфестації соняшного гарного дня на тій частині Ярмаркового майдану, що була між гімназіями і тюрмою. Зовсім без ніякої надуми, я приєднався тоді до своїх співучнів, що під українським прапором виспівували дуже пориваючої пісні — «Ми, гайдамаки».

Наша група закінчила того дня свою маніфестацію національного самовизначення співом «Ще не вмерла». Стоячи струнко під спів свого національного гімну, я почував себе безмірно щасливим. Той гімн звучав чарівно. Мелодія його була жвава і пориваюча. Він проголошував невмирущість України. Він закликав нас, українців, покласти душу й тіло за свою свободу, і висловлював певність, що «запануем і ми, браття, у своїй сторонці».

Це все було таке природне і таке законне в час свободи, що навіть і на мить нам не спадало на думку, що міг би знайтися хтось, кому це здалося б негарним чи недоречним. Бож ми нічого іншого й не хотіли, як тільки «свободи, рівності й братерства» на своїй рідній землі, цих трьох магічних слів, що були тоді у всіх на вустах.

Бож саме за свободу маніфестували ми під жовто-блакитним прапором, за свободу бути господарями своєї власної країни, за свободу вживати свою рідну мову. То ж саме за рівність усіх мешканців нашої землі, а передусім за рівність погордженого селянина, називаного презирливо «мужиком», і за рівність його мови, нашої рідної мови з усіма мовами світу і з усіма іншими людьми, і за братерство, за братерство передусім всередині нашого українського народу та за рівноправне братерство його з іншими народами за межами України і в її межах, із євреями, росіянами і хто там ще тільки був.

То були святі, високі почуття, продиктовані любов'ю до свого ближнього, коли хотілося обняти всіх, а найбільше упосліджуваного, погордженого українського селянина. Більшість бо з нас були селянські діти. А навіть і в тих, хто не були з селян, ці почуття випливали природно з усього найкращого, що можна було тільки вичитати з хороших книжок, включно з евангелієм, що, втілене в коротке гасло, носилося в революційному повітрі — «Свобода, Рівність і Братерство». Які золоті слова!

Ми, тогочасна молодь, брали ці високі слова за щирі монети. Ми вірили в них. Ми вбачали наше природне чи, якщо хочете, Богом дане нам право бути на своїй землі самими собою, тобто українцями, любити і шанувати свій край, його народ і його мову, обороняти їхню гідність, не попускати безкарного ображання цих своїх святощів, а також хотіти мати свій власний уряд і свою державу. Це все було так само природне, як дихати.

У нашій гімназії з'явився гурток «Самоосвіта». Хто його засну-

вав і як саме дійшло до того, що наш єдинонеділимський і чорносотенний директор мусів виділити для нього окрему кімнату, я не знав і мені навіть на думку не спадало цим поцікавитися. Тільки пізніше стало мені ясно, що це все з'явилося, мабуть, не без певної боротьби, але тоді це було саме собою зрозуміле так само, як і поява різних прапорів, гасел і співів про свободу.

Членами того гуртка були учні старших клас, а керував ним обраний нами голова, учень моєї класи, довготелесий і завжди короткострижений Гайовий. У гуртку члени його мусіли готувати кожен у свою чергу реферати, нове для нас слово, і зачитувати їх на засіданнях гуртка на теми української історії та літератури, що ще так недавно були заборонені в нашій школі. Там багато з нас уперше в житті засвоїли абетку рідної мови, на яку нас навчено перед тим дивитися, як на грубий жаргон неписьменних і брудних селян. Там дізнавалися ми, що то була мова 35-мільйонного народу зі своєю власною історичною долею, яку доти приховувано від нас.

Тепер, на поклик свободи, що тріумфально простувала по Російській імперії без царя, українці відчували себе господарями своєї землі і голос Центральної Ради (українського парламенту) в Києві луною відкликався в серці кожного з нас, надто людей молодшого покоління. Ми вбачали в тому наше покликання, щоб донести національну свідомість до нашого неписьменного селянства і до старших освіченіших поколінь, вихованих у дусі слугування тронові в Петербурзі і навчених скидати шапку перед усім, що було російське.

Ми з посвятою прийняли на себе це покликання. З усім жаром молодих прозелітів ми заходилися виконувати його. Часом виходило так, що нам доводилося навчати наших недавніх учителів.

Моя найперша вчителька Докія Петрівна, вона ж і моя матуха (яку я тепер уникав кликати будь-як, бо називати її «мамою» було недобре у зв'язку з новонабутою льояльністю до своєї матері, а звертатися до неї на ім'я було просто незручно), вона легко піддавалася новій ідеї. Протягом років навчання українських дітей російською мовою, — бо тільки тією мовою дозволено було навчати в Російській імперії, — вона здобула великий досвід про майже непереборні труднощі для вчителя й для учнів, коли треба було навчати читати мовою, якою діти не говорили і в якій багато дечого не розуміли. Звичайно, нічого було й думати добитися від учнів правильної вимови. Наслідки такого навчання були просто марні. За кілька років по скінченні школи колишні учні ставали неписьменними знов, забуваючи більшість вивчених колись слів, що їх вони не мали ні потреби, ні нагоди застосовувати в житті.

Вона відразу визнала нову ідею і заглибилася у вивчення української літературної мови, що витворювалася на основі всіх

українських діалектів обабіч кордону між Російською імперією і Австро-Угорщиною. Вона почала жадібно читати твори українських письменників, які я тільки міг їй принести з маленької книгозбірні нашого гуртка «Самоосвіта». Та книгозбірня склалася з подарунків різних людей, що приховували їх до революції, як нелегальну літературу. Через заборони й утиски царської цензури ті книжки друковано здебільшого поза Російською імперією і потайки перепачковувано через кордон.

Одного дня, прийшовши до хутора Ланського, я побачив приємну несподіванку, спеціально приготовану для мене: поруч із альбомом з наядою на обкладинці, моїм колишнім подарунком Докії Петрівні, що завжди лежав на видноті на маленькому столикові коло вікна, темніла своєю чистенько обтертою від порохів палітуркою «Розвага». Докія Петрівна була здивована, коли я назвав цей український декляматор своїм старим приятелем, і мені довелося розповідати їй про мої колишні пригоди і відкриття на горіщі школи у Варківцях, що я й зробив не без приємности.

Вона передплатила українську газету «Нова Рада», що почала виходити в Києві після революції, і старанно готувалася до часу, коли вона зможе навчати дітей у школі українською мовою. Той час уже наближався. Школи з українською мовою навчання виникали самочинно по містах і навіть по селах. У Варківцях утворилася українська гімназія, як одна з найперших сільських гімназій, що було нечуване в недавній імперії.

Мій батько дивився на це дещо скептично. Його щоденна мова була сумішкою української з російською мовою. Пропорція кожної з цих двох мов у його балачці мінялася залежно від того, до кого він звертався в дану хвилину. Що освіченіший був його співрозмовець, то більше російських слів було в мові мого батька. До своїх сільських пацієнтів він говорив майже чистою українською мовою.

Бо мій батько все ще відчував усі клясові різниці й передсуди, серед яких він виріс. Російська мова була завжди мовою панівних кляс для нього, а до тих кляс він прагнув бути зарахований, оскільки він належав до «чистої» професії. Він неспроможний був хутко позбутися тих уявлень, бо вони вже стали часткою його самого. Але час робив своє, і мій батько поволі, але певно посувався в своєму розвитку до мети, якої я бажав йому досягнути.

Константин Петрович, брат Докії Петрівни, був рішуче проти нового руху. За ним були роки служби урядовця поліції. У своїх переконаннях він все ще жив у мертвій імперії. Він був чесний чоловік із відвертими поглядами і не приховував своєї нехиті до всього, що було зв'язане з революцією. Його нападки на український рух були повні саркастичних зневаг і глузувань. Вони всі були тільки брудні мужики і мова їхня була не що інше,

як тільки жаргон простолюду. Увесь той рух був добрий тільки для запеклих негідників, що завзялися знищити велику Святу Росію, казав він.

— Звичайно, мої останні слова не стосуються до тебе, — поправився він, дивлячись на мене виправдувально. Я думаю, що він помітив реакцію на його переконання на моєму обличчі. — Ти тільки всього молодий парубійко, все ще неспроможний відрізняти добре від злого.

Ми якраз ішли обидва з хутора Ланського. Він вертався до дому після відвідин своєї сестри, що збіглися в часі з моїм принагідним перебуванням там. Я слухав його довге патякання з досадю й обуренням. Ясно було, що ми з ним перебували на протилежних сторонах барикади.

— Дякую вам, Константине Петровичу, — сказав я тоном строго виклику, — однак я не можу не звернути вашу увагу на той факт, що ваша мама говорить українською мовою і не знає ніякої іншої. І то була також і ваша мова в той час, коли ви ще не були спроможні відрізняти добре від злого. Тепер ви плюєте на неї. Чи усвідомлюєте ви собі, що ви разом з тим плюєте на свою маму?

По-юнацькому рожеві щоки цього середнього віку чоловіка стали багряними в рамці напівсивих бакенбардів і повних вусів á la цар Александр II. Його сірі очі блиснули на мене. Я знав, що діткнувся найболючішої його місцини. Він шанобливо любив свою матір і коли тільки приїздив до хутора Ланського, носив маленьку бабусю на руках, голублячи й цілуючи її. Не знаю, чи мав він що казати на відсіч, бо він не сказав ні слова після того випадку і тільки гнівно засопів.

Настала довга напружена мовчанка. Ми йшли здовж залізничного насипу на Драбатин, кожен занурений у власні думки. Нарешті, ми підійшли до місця на околиці міста, де наші шляхи розходилися: він мав іти на станцію, а я до себе на помешкання. Наші кроки сповільнилися. Настала найнезручніша хвилинка: казати «до побачення», чи розійтися без жодного слова, як вороги?

Мій супротивник спинився і глянув на мене.

— Мабуть, нам краще не зачіпати цієї теми, — сказав він несподівано рівним, утихомиреним голосом. — Наші думки з цього приводу дуже розходяться, і нам не принесе нічого доброго така суперечка, як оця.

Я глянув на нього. Щоки Константина Петровича були знов рожеві, як завжди.

— Бувай здоров, Іване. Приїзди до нас, у Бурлуку. Ми всі любимо тебе, ти ж знаєш. — Він уже всміхався, ставши знов тим добродушним чоловіком, якого я знав. Він випростав до мене

руку, і вона зустрілася з моєю. Затримавши мою руку в своїй, він сказав:

— Я сподіваюся, що ти й надалі кликатимеш мене дядьом Костем, як завжди, а не так формально, Константин Петрович, як оце деякий час тому.

Я м'яко потис його руку. Він був, зрештою, добряча душа.

— Дякую вам, дядю Костю, і надіюся, що може колись я й скористаюся з вашого ласкавого запрошення. Я теж люблю вашу родину. Прошу щиро привітати від мене тьотю Лізу й усіх ваших хлопців і дівчат. Прощайте!

Ми розійшлися.

Найближча нагода мені скористатися з його запрошення трапилася наступної масниці. Під час неї всі школи розпускалося на короткі вакації. Вони були недостатньо довгі, щоб варто було мені їхати аж до Любгорода, а сидіти самому в нашій квартирі було сумно й нудно, бо мої співмешканці всі виїздили додому, до не так далеких сіл. Не маючи куди подітися, я подався до хутора Ланського, де застав Докію Петрівну за пакуванням її валізки. Вона збиралася їхати до брата, в Бурлуку.

— Чи не заперечували б ви, коли б і я поїхав разом з вами? — запитав я. — Дядько Кость запрошував мене, коли був тут востаннє минулого літа.

— Ні, ні, аж ніяк, — відповіла вона весело. Кокетливий вираз з'явився на її обличчі. — Навпаки, мені було б дуже приємно, коли б мене супроводив такий молодий кавалер, як ти.

Я прийняв її жартівливе запрошення, і ми поїхали.

Подорож — це приємна річ, коли ви в доброму здоров'ї і не надто обтяжений різними справами. Коли ж ви до того ще й молодий і вільний від усякого клопоту та ще й маєте приємний обов'язок супроводити гарну пані, тоді ваша подорож може стати для вас чудесною подією.

Мені було 18 років, вік чи не найбільше підходящий для романтичних почувань, а моя пані, зразок краси й усіх добродієств для мене, була саме в розквіті свого життя, їй було коло 29 років.

Вона насолоджувалася подорожжю не менше за мене. То була для неї рідка нагода забути про буденщину щоденного життя, і в своєму легенькому збудженні вона відмовилася сидіти на лавці, волюючи стояти коло вікна в коридорі вагону, дивлячись на швидкомінливі краєвиди. Я був щасливий, що міг стояти поруч, близько від неї, з лівого боку. Наші лікті дотикалися, я вдихав ніжний запах її парфумів.

— Що це таке? — зацікавився я, розширюючи свої ніздрі.

— «L'Origan de Cote», — відповіла вона. — Пригадуєш, як ці парфуми згадується в «Натусі»? Лишилося не більше третини флакончика, — вона зідхнула, — на лихо, нічого подібного більше неможливо діставати тепер. Як тобі подобається їх запах?

— Гарний, — проспівав я, вдихаючи знов чудові пахощі, змішані з запахом її волосся.

«Натусь» була одна з п'єс Винниченка, популярного українського письменника, драматурга і політичного діяча того часу. Ця п'єса була в книжці, яку я взяв був для неї із книгозбірні нашого гуртка.

Потяг поспішав крізь знайомі околиці. Конусоподібна скитська могила з проваленим всередину вершком, поворотний пункт для мене з Миколою, коли ми ходили з школи додому, пропливла в протилежному напрямі до руху поїзда; будинок школи з червоної цегли, що був нашим домом кілька років, з'явився на вершкуні бугра і зник за гіллястими деревами занедбаного парку, в якому не так давно наважився я був навіки облишити хутір.

Перша станція була Чубарка, і я розповів Докії Петрівні, як я там жив колись, у тьоті Гапочки, і де я вперше в житті зустрівся був з моїми розсвареними батьками. Станцію та її околиці майже неможливо було тепер пізнати, після того, як вузьку колію перероблено на широку, стандартну. Маленький гайок за станцією зрубано, і новий міст побудовано через неглибокий яр, до якого я подорожував колись на своєму триколісному самокаті, щоб брати участь у грах і витівках моїх маленьких сільських друзів — пастухів і пастушок.

Тоді наша розмова звернулася до української літератури. Мене цікавило, яке враження її було від «Брехні», п'єси, в тій самій книжці Винниченка. У ній автор у блискучій драматичній формі сміливо виставив аргументи на виправдання брехні, до якої змушена була вдається героїня цієї спірної речі. Вона — заміжня жінка, що потрапила в таке становище, коли вона боїться втратити любов молодого студента, що вносить радість у її життя, але водночас щиро бажає зробити свого чоловіка щасливим і зберегти спокій його духа, щоб він зміг докінчити винахід, над яким він саме працює. Той винахід, вона знає, ніколи не буде зроблений, коли б винахідникові трапилося викрити невірність його жінки, і це стало б справжньою трагедією для нього.

— Чи ви мали час і нагоду прочитати «Брехню»? — запитав я.

— Так, я прочитала. Спершу мені не хотілося читати. Не подобалася, знаєш, назва. Я не люблю брехні. Але коли почала читати якось, уже не могла відірватися від книжки.

— Чи ви . . . — я завагався, — чи ви змогли погодитися з ідеєю п'єси? — дивувався я.

Вона звернула до мене погляд своїх чарівних карих очей і глибоко зазирнула в мої, в мовчазному запиті. Тоді, немов прочитавши в моїх очах те, що їй треба було знати, вона сказала:

— Я б не хотіла, щоб мене запитувано про це. Але ти . . . — її погляд проникав у мою душу, — ти молодий, незіпсутий чо-

ловік з неупередженою думкою і ти... я вірю, що ти зрозумієш мене. — Вона почервоніла. — Я хочу бути щира з тобою. Я... я розумію ту жінку... — Сказавши це, вона відвернула свою голову, неспроможна довше витримувати мій погляд.

Яка вона була гарна в цю мить свого зніяковіння!

Я не квапив її з розмовою, щоб вона мала час опанувати себе. Як я любив її! Її віра в мене підносила мене. Ні за віщо в світі я не зрадив би її довір'я. Вона сказала мені те, в чому вона б не призналася нікому в світі. Вона вбачала в мені друга, дорослого, а не хлопчика, яким в був ще з пару років тому. І я почував себе дорослим із нею. Вже не раз ми сміливо обговорювали з нею різні проблеми, що їх приносила з собою революція. Я насолоджувався кожною хвилиною розмови з нею, коли тільки ми опинялися вдвох.

— Та п'еса, — вона знов повернула до мене голову, на лиці її була тінь сумовитости, — та п'еса мало не зробила нас навіки ворогами, мене і твого батька.

Я здивовано глянув на неї.

— Так. Ти ж знаєш, він рідко читає щось, крім газет. Одного дня, коли мене не було дома, йому трапилося взяти до рук Винниченкову книжку, і він спробував трохи почитати. Я вернула до дому, коли він уже скінчив читати «Брежню». Він не тямив себе від гніву. Я ще ніколи доти не бачила його таким розлютованим.

— Він шалів. «Бридота! Мерзенність!» — вигукнув він. «Виправдання розпусти! Безпутна жінка зраджує чоловіка, і її змальовано, як страждаючу істоту, що викликає до себе співчуття. Це проти всіх Божих і людських законів!»

— Він нахвалявся знищити книжку і мені коштувало чимало зусиль умовити його облишити той несамовитий намір. Тим не менше, він не хотів бачити в своїй хаті ні книжки, ні того паскудного хлопчиська, як він висловився, що приніс її мені. Тільки уявляю собі, що за огидна сцена могла б відбутися, коли б тобі трапилося прийти до нас саме в той час. Я так цього боялася!

— Коли він охолов за кілька днів по тому, я спробувала показати йому всю справу з іншого погляду. Та я не думаю, що він міг би змінити свою точку зору. Проте тобі, в усякому разі, нічого боятися приходити до нас. Він тебе не зачепить, я цілком того певна.

Я розумів свого батька. Його переконання були такі непорушні, що тільки чудо могло б викликати зміни в них. Ніхто, крім Докії Петрівни, не міг би доконати того.

Подорож залізницею була коротка, Бурлука була тільки третьою зупинкою, тож ми незабаром приїхали.

Дядько Кость і його родина привітали нас радо.

Він був на багато років старший за свою сестру. Крім нього

був ще один брат, що виїхав рано до Америки і загубився там, як голка в сіні.

Родина дядя Костя складалася з чотирьох хлопців і двох дівчат. Я дуже добре знав їх, бо вони часто проводили свої довгі літні вакації у хуторі Ланському. Мені також траплялося вже кілька разів бувати в їхньому просторому домі, що вони його наймали в Бурлуці недалеко від річки Водай, тієї самої, що текла навколо замку в Драбатині. Тільки в Бурлуці Водай був чимало вужчий.

Дядько Кость вставав рано вранці, і подавався на базар, несучи в руці порожній кошик. Він повертався з базару, перехилившись набік, через важкий кошик, що в ньому була сулія молока та інші харчові продукти, розпалював великий самовар, тоді йшов у задній двір погодувати кількох курок, позбирати яйця з гнізд у старих картонках з-під капелюхів тьоті Лізи, а вже після того входив у свою спальню і ніжно звертався до дружини:

— Вставай, душа моя (то був його улюблений вислів), самовар уже на столі.

Вона вставала, одягалась і виходила в їдальню, розпочинаючи довгий день безперестанного балакання. Вона була на диво балакуча і ледача жінка.

Тепер, коли в домі була Докія Петрівна, вони проводили цілий день у дівочій спальні, де одне ліжко було звільнене для тьоті Досі, як для гості, а обоє дівчат тимчасово містилися на другому ліжку. Там, у тій спальні, все жіноче товариство проводило більшість дня, лежучи на ліжках і невтомно щебечучи весь час.

Щодо чоловічого товариства, то, за винятком найменшого, Борика, загального улюбленця, що йшов собі кудись гуляти, усі решта засідали за карти. Спочатку грали в дурня, потім дядько пропонував «по маленькій» в очко, газардову гру. Мені шалено щастило, і я виграв понад 3 карбованці. Спочатку вигравання мені подобалося, але в кінці я став думати, що не добре гостеві обігравати своїх господарів. Тож коли гра припинилася, я запропонував повернути кожному програє. Це всіх здивувало, а дядько Кость, найвищий авторитет у домі, рішуче запротестував:

— Перестань говорити дурниці, душа моя, — звернувся він до мене. — Ти виграв, і то твої гроші. На що ти збираєшся витратити їх?

— Не знаю, — сказав я.

— От що, — сказав дядько, готовий на пораду. — Тобі вісімнадцять років, ти вже виріс із коротеньких штанців. Пора тобі починати курити, як справжньому чоловікові. Я знаю добрий сорт тютюну, от і купи собі на виграні гроші.

Подібна думка ніколи не приходила мені до голови раніше. Я звик думати, що куріння, то погана звичка. Але може дя-

дьо таки мав рацію. Справді, я вже дорослий. І виглядати, як справжній мужчина, з цигаркою в зубах, — було спокусливо.

Мій спокусник не заспокоївся, поки не вирядив мене із хлопцями до міста по тютюн і коробку гілз. Того дня всі гілзи були напхані тютюном, і дядько курив мої цигарки з насолодою. Проте мені той хвалений тютюн не здавався добрим, бо я від нього чадів. Але курити було треба, я не хотів бути в очах інших хлопчаком і затягався гідким димом, як справжній мужчина.

В час обіду вся родина збиралася до купи за довгим столом у їдальні, обговорюючи страви, розповідаючи анекдоти, більшість яких були злободенні: в них висміювалося нових правителів країни.

За тим столом дуже часто чулося гаркаве сопрано тьоті Лізи. Я звернув увагу, що вона вимовляє «л» на польський манір, як щось близьке до «в». Це тому, що вродилась і виросла вона в західній частині України, недалеко австрійського кордону, де польська мова й культура були ознакою вищих клас суспільства. Вона, як і бабуся, любили вживати польські приповідки.

Я любив їхню родину, таку відмінну від моєї колишньої в Ланському. Мені подобалося, як вільно поводитися там діти з дорослими. Ніхто в них не кричав ні на кого, і незлобивий жарт часто допомагав, щоб усе робилося як слід, краще ніж суворі правила і накази. Я почував себе вільно і легко серед їх.

Під час нашого перебування в домі дядя Костя я намагався робити все, що тільки міг, щоб грати ролю захопленого паненю кавалера, на яку Докія Петрівна жартівливо натякнула була на початку нашої подорожі. Ця гра давала мені безліч задоволення. Роль відданого пажу була якраз відповідна в моєму положенні. А моя пані — висока, струнка, вродлива, шляхетна в поведженні — чим вона була не королева?

Одного дня за обіднім столом, коли я подавав їй щось, вона сказала, задумливо, висловлюючи ту саму думку, що була й у моєї голові:

— Гляньте на Йвана! Чи ж не нагадує він вам галянтного пажу, що слугує своїй королеві?

— Дійсно, — радо погодився дядько Кость. — Але не слід забувати тобі, душа моя, що пажі звичайно бували палко закохані в своїх королев.

Всі за столом посміхнулися. Тоді гаркаве сопрано тьоті Лізи вступило в тему:

— І ти мусиш дуже берегтися, люба Докіє, бо королеви рідко бували спроможні опертися спокусі відплатити ніжними почуттями на почуття своїх пажів.

Грім реготу заглушив останні слова тьоті Лізи, і очі всіх звернулися на почервоніле, а від того ще чарівніше лице Докії Петрівни.

Кожного вечора, як тільки я влягався в ліжку, що було в окремій маленькій кімнатці, моя пані приходила сказати добраніч своєму кавалерові. Вона сідала на часинку на край мого ліжка, ніжно голублячи моє лице і дивлячись на мене очима, що сяяли любов'ю. Моя мати ніколи не бувала так ніжна зі мною. Від дотику її пестливої руки струміло до мене ніколи раніше незвідане солодке відчуття, що наповняло всю мою істоту. Її невиразна силуета в напівтемній кімнаті, освітленій тільки слабким відсвітом місячної ночі за вікном, таємничо зливалася з чаруючим видом, неясним і звабливим, що вже час від часу почало навідувати мої палкі юнацькі сни. Від неї відходила дивна сила, і я пристрасно бажав, щоб так тривало без кінця.

Проте скоро, занадто скоро вона нахилилася на одну мить, щоб поцілувати мене в очі, і негайно ж підводилася, проказуючи:

— Добраніч, любий!

Наступної миті вона безшумно зникала, тихо причинивши за собою двері.

І ось настала наша остання ніч в Бурлуці. Завтра рано-вранці ми мали їхати назад до Драбатина. Того вечора вона сиділа довше на краю мого ліжка, мовчки милуючи мене своєю рукою. Коли це, раптом, з слабким стоном, вона схилилася до мене, немов скоряючись невидимій силі, обняла мене рукою і поклала свою голову мені на груди.

— Івасю, любий, — шепотіла вона, мов у пропасниці. — Я б ніколи не віддала тебе, нікому. Я чую, як б'ється твоє серце. Любий мій, як солодко мені бути з тобою.

Я не наважувався ворухнутися. Руки мої були на подушці, за головою. Солодка млість наповнювала мене. Запах її волосся п'янив. Я відчував її пружкі груди, все її тіло, що тулилося до мене в пристрасі, на яку моя істота прагнула відповісти. Та я не смів. А тоді, враз, мої руки піднеслися поволі, напружено, діючи немов із власної волі. Я обхопив її звабливий торс, відчувуючи, як вона тремтить усім тілом. Вона підвела свою голову і припала ніжними устами до моїх у довгому, виснажливому поцілункові.

— Ти любиш мене, любий? — прошепотіла вона.

Я не відповідав. Усе на світі стало ніщо для мене, тільки вона, моя кохана. Я цілував її лице, шию, її груди у декольтованій сукні, і рука моя посунулася вниз, поволі, голублячи її тіло, спрагле милування.

— Ти єдине моє кохання, — я чув, як вона вимовляла палко. Я потягнув її до себе, на ліжку, незграбно. Вона підкорялася м'яко, поступливо, спершу. Коли це, раптом, тіло її напружилось. Щось сталося. Ще мить — і вона вирвалася з моїх рук і підвелася на ноги, коло ліжка, дихаючи важко.

— Ні, — вимовила вона на силу, з мукою, — ні, не я... буду твоя перша...

Вона стояла, похитуючись злегка, мов п'яна.

— Прости мені... Я... погана...

Вона повернулася і вийшла геть.

Наступного ранку ми поверталися до Драбатина. Всю дорогу вона була задумлива, нещасна, мовчазна, далека. Я курих у коридорі одна за одною огидливі цигарки, — вона сиділа в переділкові, не відводячи очей від вікна. Вона не дозволила мені провводити її до хутора. І я відтоді більше ніколи не ходив туди.

Тепер, понад рік після того, разом із випадковим товаришем із Трудового полку, ми, двоє утікачів, брудні і голодні, наближались до хутора Ланського. Шкільний будинок із червоної цегли вже було видно оддалік. Ланський був тихий, як завжди, — чималий хутір, що купчився хатами навкрути бугра зі ставком коло його підніжжя.

Ми пішли стежкою, що я нею ходив іще бувши хлопцем, крізь вузький глибокий яр, повз знайомий куц калини, подалі від сільських вулиць і сільських людей. Я не хотів, щоб мене хтось пізнав, і уникав цікавих поглядів і розпитувань.

V

Великі зміни сталися в будинкові з червоної цегли з того часу, коли я востаннє сходив на його ганок. Все було на своєму місці всередині: картини по стінах, книжки на полицях, мій альбом лежав на столику між двома порцеляновими вазами з квітами. Тільки «Розваги» вже не було поруч нього. І все було так само чисте в кімнатах, як і завжди. Тільки Докія Петрівна була тепер самотня в учительській квартирі. Мій батько вмер у листопаді минулого року, саме тоді, як я лежав у тифі сотні кілометрів звідси. Він свідомо покінчив своє життя. Надмірна доза морфію принесла йому вічний сон.

«Пробач мені», лишив він записку, «і забудь мене. Я шкодую, що через мене ти втратила свій кращий шанс. Вірю, що ти ще зможеш знайти своє щастя, коли я вже не стоятиму до нього на дорозі. Моя доля інша. Я мушу скінчити, поки не пізно. Прощай».

Бабуся пережила його тільки на три тижні. Вона тихо вмерла вві сні.

Микола, мій брат, покинув хутір шість місяців перед тим. Він просто пішов собі, як вилітає з гнізда пташеня, коли увіб'ється в пір'я. Вона не мала від нього ніяких новин з того часу, може тому, що пошта практично перестала функціонувати.

— А Машка?

Сумні очі Докії Петрівни глянули на мене дещо винувато:

— Мені не лишалося нічого більше, як тільки продати її разом з бричкою й усім.

— Чи вона ще тут, у хуторі? — Я мав маленьку надію, що може мені пощастить хоч крадькома поглянути на неї.

— Ні, покупець був із далекого села.

Настала мовчанка на якийсь час. Тіні тих, що жили тут і відійшли навіки, були все ще присутні в самотній учительській квартирі.

— Чи хотів би ти побувати на могилі твого батька на сільському кладовищі?

— Так, я відвідав би його могилу. Але ж чи можливо було б це зробити так, щоб ніхто з хутора не побачив мене при цьому?

— Мабуть, це неможливо, — зідхнула вона.

Запала ще одна мовчанка.

Вигляд Докії Петрівни був сповнений покори. Її самотність упала на неї надто раптово. Не було чого читати, нових книжок не стало. Єдина її розвага й потіха тепер, казала вона, була її праця в школі. Була справжня насолода бачити, як легко навчаються діти рідною мовою.

Та щодо всього іншого — час був важкий, дуже важкий. Правду кажучи, вона ще ніколи не зазнавала таких труднощів і таких злиднів у своєму житті. Учителям не виплачувано грошей місяцями. А гроші втрачали вартість що не день. Бували дні, коли в неї не було чого їсти. Нічого сінько. Вона б не змогла працювати, коли б не її учні. Вони приносили їй щонебудь, час від часу, — пару яєць, глечик молока, хлібину.

— Я ніколи не просила їх про те, вони те роблять із власної охоти. Це почалося, коли я вперше зомліла. Вони полякалися, коли я впала, думали, що я вмерла. Це сталося тоді, коли вже три дні не мала їжі в роті.

Вона помовчала.

— Тепер селяни допомагають мені регулярними збірками родини тощо між собою. І хоч як я ненавиджу бути залежною, але я не можу уникнути цієї допомоги.

Соли не було. Неможливо було дістати мила. Не було в продажу ні сірників, ні іншого краму.

Вона дала нам на обід вареної картоплі з кислєю капустою і по шматку чорного хліба. То було все, що вона мала.

Що було нового в місті?

Майже всіх моїх шкільних товаришів мобілізовано до денікінської армії, і вони пішли з нею. З ними відступив також наш директор і майже всі учителі. Кілька моїх товаришів утекли за Денікіна до Української армії, і їх теж не було тепер. Навряд чи міг би я знайти в місті кого з моїх колишніх шкільних товаришів.

Я розповів їй про мої зустрічі з Іваненком і Тукаловим у Любгороді й про табір полонених денікінців у Ялтушкові. Вона жалалася.

— Може там десь гинули і дядько Кость із Петрусем. Вони пішли з Денікіном воювати за «святую Русь», — зідхнула вона й на очі їй набігли сльози. Петрусь був її улюблений небіж, найстарший син дяді Костя. — Так поділилися ми всі: ті за Україну, а ті за Русь, білу або червону.

Ми помовчали.

А що сталося з Голієм? Чи чула вона про нього?

Так. Він загинув. Одного дня, десь так за місяць перед приходом Денікіна, його знайшли забитого на Лаготинській дорозі. Обурені організованим грабунком продзагонів, селяни вибили до ноги загін, на чолі якого він був. І, мабуть, заслужено, бо його загін уславився був своєю жорстокістю до селян.

Голія поховали в міському сквері, із помпою, з музикою, промовами й прокляттями. На честь його перейменовано Переяславську, головну вулицю міста. Тепер вона зветься «Вулиця імени Голія».

Коли прийшов Денікін, вони наказали викопати Голієві останки з могили в скверику і викинути на міське звалище. Коли більшовики вернулися, вони вже не змогли відновити його могили, бо труп його зник із міського смітника. Думають, що його батько потайки забрав останки сина і поховав деінде, з священиком. Він страшенно горював за ним.

— Ще мушу розповісти тобі про одну трагічну подію, що сколихнула ціле місто за Денікіна. Чи знав ти, може, гімназистку Прісю Баглай?

— Ще б пак! Я проводив її на Замок однієї пам'ятної весняної ночі. Що з нею? Невже вона загинула?

Я пригадав собі, як дістав був одного листа від неї в Любгороді, в якому вона писала, що жде мене і буде ждати. Я навіть не зміг їй відповісти, бо настав денікінський переворот і все пішло шкереберть.

— Вона, кажуть, дуже нудилася в своєму глухому селі без інтелігентного товариства, і за Денікіна приїхала була до міста. Її запросили на бал, що його саме влаштовувано в актовій залі вашої гімназії. Грала військова оркестра, в одній з прилеглих кляс був буфет із горілкою й кавказькими винами. Вона багато танцювала, була весела. Її якось підпоїли офіцери і після балу повезли до своєї квартири на Замку, в колишньому гуртожитку матросів з ревкому, може знаєш. Там вони згвалтували її гуртом, подумай, який жах! Коли бідна дівчина нарешті вирвалася від них, вона кинулася в Водай. Її ховало ціле місто, було багато вінків, але промови були заборонені.

— Бідна, люба Прісю! Якої ж страшної долі зазнала ти, —

думав я. — Якої страшної долі зазнали ми всі, колишні гімназисти. Мов вихорем яким розвіяло нас із нашого тихого Драбатина.

— А Бергавінов, — казала далі Докія Петрівна, — пригадуєш цей пострах міста за більшовиків минулого року? Він довго засидівся чогось у Драбатині, поки всі шляхи були вже відрізані денікінським військом. Тоді голова Драбатинського ревкому прослизнув у ліс коло Водаю і постукав ув одно з маленьких віконець самотньої хати на березі річки.

Та хатка стояла посеред лісу кілька кілометрів від найближчого села. Каган, багатий купець із Драбатина, був власником того лісу, і він дозволив Хавкунові, бездітному вдівцеві, що не мав своєї землі, побудувати маленьку хату для себе й розчистити ділянку під невеличкий город. За це і за невелику місячну платню грошима, Хавкун служив у нього за лісника. Коли після другої навали червоних Каган утік кудись із Драбатина через безконечні контрибуції й реквізиції, що їх ревком накладав на багатіїв, старий лісник лишився без засобів на прожиток. Щоб здобути сякий-такий гріш, Хавкун розпочав потайки варити самогон, а це було заборонено владою. Його багато разів трусили, але нічого не витрусили, бо його самогонний апарат був захований у густих очеретяних плавнях на Водаї, що тягнуться на кілька кілометрів.

Матроси з ревкому любили самогон не менше за інших, не так дуже революційних людей, тож вони їздили до його хати потайки вельосипедами, реквізованими в буржуїв. Одного разу в тому лісі місцеві українські партизани зробили на них засідку й убили трьох матросів, серед них Сашу Чорного і молоденького Костіка.

Бергавінов теж знав стежку до Хавкунової хати. Та стежка лишалася для Бергавінова одиноким виходом з обложеного Драбатина, до якого от-от мали ввійти денікінці. Червоний володар міста мав досить жалюгідний і наляканий вигляд, коли йому відчинив хату старий самогонник, але мав при собі зброю. Загрожуючи пістолем, він змусив старого скинути з себе своє заношене селянське лахміття, одинокий одяг, який тільки й мав Хавкун, одягся в нього, а Хавкунові лишив свою шкірянку, матроський кльош і міські черевики, тоді примусив його перевезти себе човном через річку. Думають, що червоний кат драбатинського населення, мабуть, спромігся, переодягнений селянином, пройти глухими селами на територію, що була ще під владою червоних.

Усе це вплило наверх, коли старий Хавкун був арештований одного дня на базарі в Драбатині в убранні червоного комісара. Допитаний агентами денікінської контр-розвідки, старий розповів усе. Вони хотіли його спершу повісити, а потім передумали

й улаштували йому публічне шмагання шомполами на Базарній площі в Драбатині.

Докія Петрівна умовкла. Розповідь про минулорічні події в Драбатині була скінчена. Але навколо їх іще снувалися мої думки:

«Отже той нищий садист таки перетривав високодумного Голя, що збирався одного дня 'змести п'яну ненавистю банду гидких тварюк'. Вони його перетривали. А шкода мені старого шкільного друга. Він був талановитий і серйозний хлопець. І хто зна? Може б і вийшов з нього якийсь видатний чоловік за іншої доби...»

— А Сафранович? — запитав я. — Чи чули ви щонебудь про Сафрановича? Він теж був член ревкому. Це ж він тоді арештував був мене.

— А як же! Чула я й про Сафрановича. Його батько мав чималу мануфактурну крамницю в Бурлуці. Той виявився наймудріший з них усіх. По-своєму, звичайно. Він, розповідали, любив порпатися в золоті і дорогоцінностях, що їх зносили до ревкому буржуї як контрибуцію. Незадовго до Денікіна Сафранович зник із Драбатина з чималою торбою «мерзенного металу», як думають. У нього було вже все підготоване, бо одночасно зник і з Бурлуки його батько з усією родиною. Не інакше, як подалися вони за кордон із тим золотом.

Тим часом заходила ніч і в кімнаті ставало дедалі темніше.

— Ви вибачте мені, — Докія Петрівна звернулася до мене й мого товариша, — що я не свічу. Немає гасу. Нічого не вдієш. Доводиться сидіти в темряві або рано лягати спати. Та ми хочемо вислухати ще й твою розповідь, Іване, — я та Ївга Михайлівна. Ти нічого не матимеш проти? Ти ж знаєш її. Вона мене дуже просила про це, як тільки почула від мене про твій прихід. Вона так журиться, знаєш, за своїм Павлусем!

Ні, я нічого не мав проти Ївги Михайлівни. Я знав її. То була молодша за Докію Петрівну вчителька, що мала свою клясу і своє мешкання у другій половині школи. Я знав також і її нареченого, Павла Дмитровича Триліського, що був колись учителем у Варківцях, на Зарудці, а в час війни призваного до царської армії як офіцера.

Одного разу він приїздив на відпустку з фронту і ночував тоді у нашій половині Ланської школи. Вони обое, він і Ївга Михайлівна, були така гарна закохана пара! Високого зросту обое й обое клясичної української вроди — кароокі, чорнобриві, мов у тій пісні. Він насолоджувався кожною хвилиною своєї відпустки. Про фронт і окопи не любив розповідати. З порядків у царській армії кпив. Глузуючи, розповідав він, як то навчано салдат у їхньому полку проказувати, мов папуги, його назву: «*Стотридцятьтретій ахтирскій!*»

Він приїздив ще раз, уже в уніформі Української армії, і з того часу його листи рідко доходили до хутора Ланського.

Івга Михайлівна негайно прийшла. Вона чимало скудила з того часу, як я її востаннє бачив, і коло її гарних вуст уже залягла легенька складка страждання. Докія Петрівна представила їй мого подорожнього товариша, і гостя перш за все звернулася до нас обох:

— Чи не траплялося вам зустрічати Павла Дмитровича? Сотника Триліського? Чи не доводилося щось чути про нього?

— Ні. На жаль, ні.

Івга Михайлівна зідхнула, і мерзлякувато почала закутуватися в свою темну телу хустку, готуючись слухати мою розповідь. Було досить проколодно в учительській квартирі.

Коли я скінчив, вона поворушилася злегка в кутку дивана:

— Як думаєте ви, Іване, — запитала вона по павзі, — чи є надії на поворот назад української влади?

Мені було важко відповісти на це. Я знав, що для неї моя відповідь звучатиме: «Чи є надія на повернення її коханого нареченого, якого вона так довго чекала».

Але що я мав казати? І що було краще: потішлива брехня чи суворая правда? Тож я барився з відповіддю. Вона, мабуть, відчула це.

— Прошу, вас, Іване, кажіть правду, не бійтеся. Навіть якщо вона . . .

Вона не доказала. Мені все ще було не легко говорити.

— Я не знаю. Може, — тягнув я, не наважуючись. — Але по тому, що я бачив, не думаю . . .

Вона поворушилася на дивані, кутаючись, мабуть. Уже було зовсім темно в кімнаті, постаті ледве можна було розрізняти. Тоді поволі, важко якось, вона підвелася і подала мені руку на прощання. Рука її була в'яла, мов нежива. Я своїм потиском хотів улити в неї трохи мужності. Мені було її страшенно шкода. Вона випростала свою руку з моєї:

— Прощайте.

— Прощайте. Мені так шкода . . .

Вона не сказала нічого, а тільки тяжко зідхнула і, згорбившись, пішла у темряві, на свою половину.

Пора було й нам думати про нічліг. Докія Петрівна повела нас до своєї кляси. Там уже стояли наготовлені для мене й мого товариша двоє розкладних ліжок, тих самих, на яких спали бабуся на одному, а ми з Миколою на другому. Тієї ночі я спав на тому ліжку вперше сам.

Раненько, наступного ранку, ми були готові йти далі. Я відхилив із подякою пропозицію Докії Петрівни одягтися в одно з пристійних убрань мого покійного батька. Ні, дуже дякую. Я був одягнений якнайкраще задля моєї подорожі. А крім того, нехай

вона собі тримає ті убрання, бо, може, ще доведеться вимінювати їх на харчі, у разі чого.

Коли вона попрощалася з моїм подорожнім товаришем, і ми з нею лишилися тільки вдвох, я взяв її руки в свої і поцілував їх шанобливо. Тримавши її руки в моїх і дивлячись у її любі, повні сліз очі, я сказав:

— Не знаю, коли доведеться мені бачити вас ізнов і чи доведеться колись. Я хочу сказати вам, що я боржник ваш на ціле мое життя за все те добро, яким ви мене обдарували так щедро. Ви були і є моя мати. За все найкраще в моїх думках і почуттях я зобов'язаний вам, за все, що тільки є шляхетного і доброго в моїй душі. Я був би радий віддячитися вам за вашу велику добрість і бути поміччю для вас у ваші важкі дні. Але ніхто не знає, що станеться з нами. Час непевний, і небезпека чигає на дорогах. Навіть і у власній хаті людина більше не є в безпеці. Тільки одне знаю я достеменно, що згадуватиму вас із вдячністю і пошаною до останньої мосі хвилини, як мою добру, дорогу, мою любу маму.

Вона плакала тихо. Я поцілував її руки ще раз, востаннє.

— Бажаю тобі всього найкращого, мій дорогий... — промовила вона крізь сльози, тоді поцілувала мене в чоло і я хутко рушив геть, майже побіг із школи.

Край яру стояв калиновий кущ. Багато разів проходили повз нього ми з братом, ходивши до гімназії. Весною він красувався сніжно-білими квітами у пишних гронах. Увосени його маленькі ягоди і його листя починали червоніти. Тоді бував він найпривабливіший, скромний красень, оспіваний в українських піснях. Але помітний він був і серед зими, з його яскраво-пурпуровими китицями ягід на тлі синяво-білого снігу. Така насолода була зірвати одну з його мерзлих кислих ягід, покласти в рота і залишити там, на язичі, поволі розтавати!

Перед кущем я спинився на хвилинку. Махнувши рукою товаришеві, нехай простує далі своїм мірним кроком, я підступив до куща і поторгав пестливо його гілля, ще голе, але вже з набубнявленими бруньками. Прощай!

Поруч стояв, теж голий, кущ бузини. Він постачав нас колись своїми сповненими м'якушем стеблами, чудовим матеріалом на пукавки, сопілки й сикавки. Прощай і ти! Прощайте ви всі!

На вершку скитської могили я озирнувся, щоб кинути останній погляд на школу. На її відкритому ганку все ще стояла вона, слідкуючи очима за моєю ходкою, — самотня, зажурена постать.

Під могилою нам треба було розлучитися. Мій приятель мав простувати здовж залізничної колії на Золоторід, а я на Любгород, — неблизький шлях, коло 200 кілометрів. Ми потисли один одному руки. Я повернув на ледве помітну стежку попід бугром, край лугу.

Скоро я був уже на околиці Драбатина. Прокрадаючись бічними вуличками крізь сонне місто, а потім через мости на Водаї, я думав про самотню постать, що лишилася позаду, в хуторській школі.

— Моя дорога, моя безконечно люба мама, — прошепотів я, і мої очі заслалися сльозами. Того ранку я сказав «прощай!» своєму дитинству і ранній молодості.

VI

Мов злодій, мав я прокрадатися крізь мое рідне місто, крізь мою країну, я, вояк, що повертався додому, що був готовий офірувати своє життя за неї. Злиденний, мов старець, був я, та мені не було потреби принижено проситися до когось на ніч чи жєбрати шматка хліба. І те і друге радо пропоновано мені, як тільки моя виснажена постать з'явилася на сільській вулиці. Селянки, молоді й старі, милосердні як тільки, може, жінки моєї країни, запрошували мандрівця до своєї убогої хати, щоб заспокоїти його голод тим, що тільки було напихвати в печі чи в коморі. Вони не хотіли грошей, і мандрівець не мав нічого іншого запропонувати їм, крім тільки своєї подяки і розповіді про те, що діється в білому світі. Та не багато чого доброго міг він оповісти.

Вони називали імення і прізвища своїх чоловіків, синів, братів, коханих, своїх сусідів. Чи траплялося йому знати або чути про таких? Ні, на жаль.

Коли він вирушав знов у дорогу вони показували йому найкращий, найбезпечніший шлях. Треба обходити такі й такі вулиці, обминати такі й такі будинки.

Ось так він подорожував.

Я був майже у повній безпеці в селах, але мусів бути дуже обережний у містах. У Драбатині я уникнув небезпеки, і мені пощастило теж і в Кухві. Та коли я полишив за собою це останнє місто на моєму шляху додому, і щойно перейшов міст через річку Рулу, вершник побачив мене обіч дороги і гукнув до мене, щоб я став. Він був молодий чоловік у військовому одязі, з револьвером у кобурі на шкіряному поясі.

— Куди йдеш? — запитав він українською мовою, місцевим діалектом, й оглянув мене допитливо.

— Додому, — відповів я просто.

— Куди саме?

— У Любгород.

— Ще біля сорока кілометрів чимчикувати, — сказав він. —

Що в тебе там у торбі за плечима?

— Нічого, крім однієї книжки.

— Ану достань, — наказав він.

Я розпустив зашморг, вибняв книжечку і вивернув рюкзака, щоб він побачив, що в ньому більше нічого нема. Він узяв книжку і почав перегортати сторінки, одним оком поглядаючи на мене.

— Спі-ва-ник Чер- Черво-на Ка-ли-на, — прочитав він поволі, спотикаючись і впріваючи на кожному складі, тим чудернацьким голосом, яким читають тільки малописьменні люди.

«Хто б міг він бути?» — дивувався я. — «Міліціонер?»

— Від Петлюри?

Я мовчки кивнув головою. Морочливий вираз появився на його обличчі:

— Навіщо тобі носити цю книжку?

— У ній є гарні пісні.

— А ти вмєєш співати?

— Трішки, — сказав я. Обличчя його засвітилося зацікавленням.

— Йо? такий ти? — почувалося якесь погордливо-поблажливе недовір'я в цьому запиті. — Ану ж заспівай оцієї, — він ткнув пальцем. Я зазирнув у книжку, що її він підніс до моїх очей.

— Це не цікава, — сказав я.

Він кинув на мене погляд, сповнений підозри:

— Кажу тобі, заспівай!

І я почав у півголоса:

— А ще не дай Боже, вісьта-війо,
Прийдесь погигати, гатьга війо,
Як не заб'є тебе гостра куля-га-га-га,
То копитом від фаркюже вб'є кобила.

— Тю! Це якась чудна, — він покрутив головою, непорозуміло. — А оця? — і він знов ткнув пучкою навмання на першій-ліпшій сторінці, що відкрилася йому.

Цю я вже охитніше продемонстрував йому:

— Зажурились галичанки та й на тую зміну,
Що відходять усусуси та й на Україну:
Хто ж нас поцілує в уста малинові,
В карі оченята, чорнесенські брови?

— Диви! Ця гарна, — сказав він замріяно. — Однак я й цієї не знаю.

— Там є й такі, що їх усі знають, — похопився я використати шанс; що блиснув перед моїм внутрішнім зором, і простягнув руку по книжку. Він дав її мені. Указуючи пальцем на «Ой видно село, широке село під горою...», я почав на повний голос, із щирим надхненням:

— Ой у лузі, та ще й при березі...

Він, як я того й чекав, уступив своїм сильним тенором:

— Червона-а калина-а-а...

Він був уроджений співак, і вторити йому моїм дещо глухуватим басом була для мене чиста приємність. Коли ми доспівали до кінця першу строфу, лице його сяяло. Та ось він раптом схаменився. Він ізгадав щось і похмурнів:

— Тебе треба затримати, — процідив він якимось не дуже впевнено, і відібрав від мене книжку.

— Можливо, — погодився я.

Він кинув на мене швидкий, уражений несподіванкою погляд.

— Та я пройшов уже велику дорогу, і ніхто мене не затримав. Зосталося тільки два дні ходу додому. Може б я побачив свою матір, вона не знає, чи я живий. А до Великодня тільки чотири дні.

Він мовчав і дивився на мене без злости, здавалося.

— Коли б я тільки побачився з матір'ю, — вів я далі. — А в Любгороді тюрма є. Якщо вони там схочуть, то знайдуть мене.

Я виклав усі свої аргументи і замовк. Він пильно дивився на мене довгу критичну хвилину, тоді сказав:

— Ну, йди собі. Я вже тебе пуцу. Та гляди, не роби шелесту! — і він віддав мені мою книжку.

— Дякую, — сказав я. Він від'їхав собі, а я поспішив до недалекого вже залізничного насипу. Здовж нього зміїлася вузька стежка. На ній буде безпечніше. Навряд, чи можна на ній зустріти представників влади. Бо ніде в світі влада не ходить пішки, навіть і в час революції.

Опівдні наступного дня вдалині на обрії замрів на своєму високому горбі Любгород. Я сповільнив крок. Найкраще було мені ввійти в місто смерком.

Сонце вже сіло, і вечірній туман клубочився в очеретах над Рулою, коли я переходив міст через річку. Поволі видерся я вгору на вершок горба і хвилинку постояв мовчки коло церкви на тому місці, де ми з Павлом, моїм побратимом, присягали на прапор України. Він не зрадив його, мій молодий, передчасно загинулий товариш.

Треба було йти. Тоді підвів я голову, щоб глянути ще раз на прапор — блакитні ліси в далині за рікою, а під ними жовті піски. Але я його не побачив, морок ночі уже запнув його сірим своїм покривалом. Темрява насунула на мою країну.

Тоді я рушив далі, старанно обминаючи центральні вулиці міста.

Моя мати не жила більше в квартирі доглядача, сказала мені знайома дівчина, яку я зустрів у лікарняному дворі. Топірко вмер від тифу, що шалів у Любгороді за Денікіна. Дівчина провела

мене до того дому, у якому мешкала тепер моя мати. То було недалеко, на тій самій вулиці.

Я знайшов маму з Раїсою у великій кімнаті, захаращеній меблями, що раніше прикрашали три покої доглядачевої квартири. Маги сердечно поцілувала мене. Вона була певна, що я прийду, їй сказала карта.

Сестра потисла мені руку, але й вона щасливо всміхалася. Її батько, вмираючи, вимовляв моє ім'я, сказала вона мені. Напевно в свою останню хвилину він думав про того, на кого покидає свою родину. Однак мама не була певна, чи то було моє ім'я, чи просто якесь невизначне мурмотіння. Але Раїса обурено протестувала проти цих маминих слів.

Коли мама дізналася від мене, що й мій батько помер, її вразило, що вони обидва померли майже одночасно. Вона перехрестилася і сказала:

— Нехай Господь милосердний помилує душі їх обох! — і з споглядально-роздумливим виразом на обличчі заходилася готувати для мене ванну, мою першу за стільки місяців.

Було вже пізно, коли моя мати, зморена, але щаслива, вляглася в своє ліжко і негайно заснула, як звичайно. Я теж був уже в ліжку, чистий, викупаний, насолоджуючись давно омріяними пестощами чистого простирала і м'якої подушки.

І тоді з-поза ширми, за якою були ліжка моєї матері і сестри, до мене долинув шепіт:

— Іване! Ти спиш?

— Ні, — пошепки відповів я.

Я почув, як моя сестра встала зі свого ліжка і вийшла з-за ширми боса і замотана в ковдру поверх довгої нічної сорочки. Вона підійшла до мого ліжка.

— Посунься трохи, будь ласка!

Я посунувся набік і вона сіла на краю мого розкладного ліжка коло моїх ніг.

— Розкажи мені все, прошу тебе, Іване, докладно тільки.

Я почав розповідати про все, чого зазнав я в час своїх мандрів, а вона сиділа і слухала. Я бачив тільки її зігнуту силуету на тлі вікна. Вона не перебила мене ні разу.

Світанок уже почав ясніти за вікном, коли я скінчив. Вона посиділа ще трохи, мовчки. Тоді підвелася, ступнула двічі і... тут сталася нечувана в світі річ: моя сувора сестра схилилася обережно наді мною й утулила поцілунок у моє чоло. Тоді так само мовчки вернулася до свого ліжка, трохи покублилася в ньому — я уявив собі, як вона вмощується, підтягаючи коліна до підборіддя, як це вона завжди робила — і все затихло.

Я не запитував її, що означав той поцілунок. Я просто лежав, відчуваючи його на своєму чолі.

Минули роки, і я, набравшись скептицизму, став схильний

думати, що поцілунок той був, мабуть, висловом радості, що вернувся додому самотній чоловік з родини і що тепер вона матиме яку-таку підтримку.

Але тоді я думав інакше. Я вірив, що сестра моя хотіла сказати мені своїм поцілунком:

— Ти герой, Іване!

Бо тоді було мені тільки дев'ятнадцять років. А хто з нас у такому віці не хотів би бути героєм, хоча б бодай тільки в очах своєї сестри?

Тієї ночі я забув, що на мене чекає тюрма в Любгороді, і я спав безтурботно, немов під захистом неприступних мурів того замку, який я шукав за моїх ранніх років у Замку, в моєму рідному місті, — марно.

Кінець

Copyright, 1964, by Serhij Domazar.

У видавництві ПРОЛОГ вийшла з друку і висилається на замовлення книжка

ІВАНА КОШЕЛІВЦЯ

«СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА В УРСР»

Книжка розміром на 380 стор. містить широкий критичний огляд сучасної радянської літератури з низкою екскурсів в історію її становлення, літературних портретів тощо. Крім того, на матеріалі найновішого часу автор обговорює тенденції й перспективи дальшого розвитку літератури в УРСР.

Ціна книжки: в Німеччині 12 н. м., у США — 3,40 дол., в ін. країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

*

Цінним доповненням названої книжки є видана цим же видавництвом

«ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР»

(упорядкування і вступна стаття того ж автора), що є антологією поезії, прози і критики з останнього десятиліття радянської літератури. До вибору текстів з кожного автора додана коротка біографічна довідка.

Ціна книжки: в Німеччині — 10 н. м., у США — 2,95 дол., в інших країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту. Замовлення на обидві книжки приймає —

Verlag «Süchsnist», 8 München 2, Karlsplatz 8/III, Deutschland.

ПОМЕР ОЛЕКСАНДЕР АРХИПЕНКО

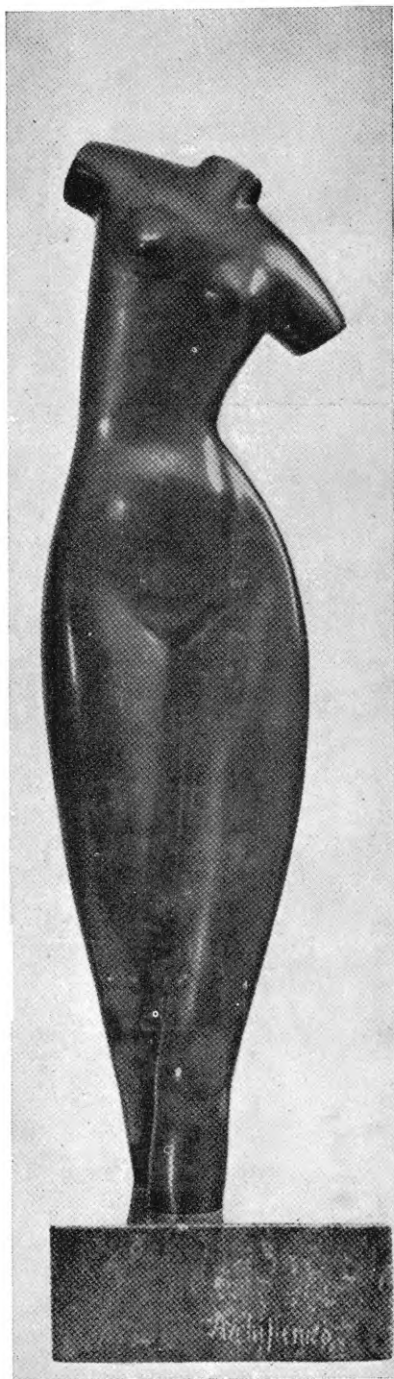
25 лютого на 77 році життя у Нью-Йорку помер скульптор Олександр Архипенко.

Народився Архипенко 1887 року в Києві. Там таки, а потім у Москві здобув мистецьку освіту. З 1908 до 1920 Архипенко жив у Парижі. У ці роки, будучи близьким приятелем П. Пікассо, Ж. Брака, Г. Аполлінера і багатьох інших творців мистецтва того часу, Архипенко був першим скульптором-кубістом, що виставляв кубістичні твори у Франції й за її межами. Під впливом єгипетського мистецтва, студійованого ним у Люврі, Архипенко винайшов нові в скульптурі комбінації форми і кольору — т. зв. «скульпто-малюнки», які мали великий вплив на наступні покоління мистців.

1920-23 рр. Архипенко прожив у Берліні, де заснував власну мистецьку школу. У цей період мистець еволюціонував від кубізму до більш традиційних форм у мистецтві, щоб пізніше, в нью-йоркський період, знову повернутися до модерністичного експериментування, у якому складність лінії поєднувалася з неповторною гармонійністю.

З 1923 до кінця життя Архипенко мав власну школу в Нью-Йорку (деякий час Чікаго).

З припливом нової еміграції до США по другій світовій війні Архипенко брав участь в українському культурному житті. У нас («Українська літературна газета») була надрукована його стаття, присвячена філософії мистецтва.

Олександр Архипенко: Торс жінки (1920-23).

Архипенків кубістичний стиль, що базувався на відношеннях простірних геометричних мас, увів у скульптуру зовсім нові ідеї і методи. Його принцип тривимірної геометризації вплинув також на малярський кубізм, надаючи йому зовсім іншого характеру. Кубізм залишився основним, але далеко не виключним стилем його мистецтва. У своїй неситимій жадобі збагнути таємні закони відношення форм, він дослівно ограбував з усіх великих історичних стилів їх найхарактерніші риси, беручи від них елементи, потрібні для його нових конструкцій.

Між його скульптурами є твори, що мають первісно-примітивну простоту неолітичного мистецтва, статичну масивність Єгипту, ідеальну чистоту архаїчної Греції, лінійне багатство Візантії, духовий порив готики, рафінованість ренесансу, експресивну динаміку барокко, елегантну манірність рококо і навіть академічну точність реалізму. Для меншої індивідуальності це закінчилося б більш чи менш культурним еkleктизмом, але Архипенко підійшов до всіх тих традиційних стилів з пасією збагнути старі підвалини образотворчого мистецтва, перетворити їх і перевірити їх вартість у своїх власних творах. Скрізь його конструктивний і логічний розум стоїть в опозиції до його динамічного духа; вони змагаються, борються, і саме в цьому драматичному напруженні постійного конфлікту є джерело захопливої і переконливої живучости Архипенкового мистецтва.

Ми живемо в добу, повну не бачених навіть у снах винаходів на полі авіації, електроніки, атомової енергії, просторових летів тощо. Справжній син своєї доби, Архипенко встає в очах критиків не тільки як мистець, але й як винахідник скульптурних форм. В ділянці мистецтва він шукає основних елементів речей, з'єднаних загальним конструктивним законом, і тут він тримається функціональних законів новітньої механіки. Ще перед першою світовою війною він будував фігури, складені з абстрактних геометричних форм, що нагадували частини машин. Пізніше він звів своє мистецтво з Айнштайновою теорією релятивности, переконаний у тому, що життя, відбите у призмі мистецтва, дає вглянути в інакше неприступні глибини. Це довело його пізніше до теорії космічного динамізму, особливого ладу, що править усім, від людини до рослини й мінералів. Творчість розглядає він як стан енергії, де космічні сили змішані з нашими клітинами в постійній еволюції. Людина бере енергії й ідеї від космічної творчої сили і підносить свою власну творчу потугу до найвищого ступня, де поєднуються дух і матерія.

Ми знаємо, що ритм є підставою життя, бо все живе висловлює своє існування ритмічною пульсацією, починаючи від вібрування мікробів аж до кружіння космічних тіл. Архипенко повно збагнув це основне правило природи, і воно стало головною метою його мистецтва. Він творить багатозначні форми в просторі — реальному й ідеальному в межах нашої свідомости, — і вони починають жити власним ритмічним життям. Скульптурний твір стає істотою, підданою

тим самим трансцендентним законам, що й наше буття. Тут криється велика одуховленість Архипенкового мистецтва, тож і не диво, що він говорить так багато про творення і філософію мистецтва.

Всупереч відомим словам Шіллера, який закликав мистців тільки творити, а не говорити, Архипенко хоче і творити і говорити. І він творить і говорить про своє мистецтво з пристрасстю, як про найважливішу проблему його життя. Він завжди захоплений не тільки творчою працею, але й проблемою збагнення того, як і під яким поштовхом той твір постав, що він висловлює і що робить даний твір твором мистецтва.

Він ніколи не творить абстракції задля самої абстракції і відкидає той напрямок модерного мистецтва, ідеалом якого є не висловлювати взагалі нічого. Бо його метою є перетворювати ідеї в матеріяльну реальність, свідчити своїми творами про наявність Божого ладу і духових спонук, що зумовили ті твори. Форми повинні стати символами, і для цього його абстракції мусять бути навантажені метафізикою й елементом трансцендентним, висловленим чистими формами ритмічно-естетичних вартостей. Цей естетичний принцип відіграє важливу роллю в його мистецтві, і це варте особливого підкреслення. Існують бо сьогодні мистці, які навіть соромляться згадувати про красу. Можливо, це неприродний вислід нашої контроверсійної доби, але факт, що маємо багато творів мистецтва, які естетично відпихають, а проте все ж дають декому духове задоволення. Над творами Архипенка можна часто сперечатися, але вони рідко коли позбавлені виразу і досконалого опрацювання.

Динамічний, вічно в стадії шукання, ніколи не вдоволений, завжди з бажанням досягти до самої суті проблем і завжди запалений новими ідеями, Архипенко мав могутній вплив на мистецтво нашої доби. Можливо, ні один скульптор від часів Родена не мав такого впливу на свій час. Швидко після появи Архипенка в Парижі, у перше десятиріччя нашого століття, він установив нові закони для модерної скульптури і виріс в історії мистецтва як провідник мистецької революції, за яким пішло багато інших. Важко знайти іншого скульптора, який би займався і розв'язав стільки естетичних проблем і висловив їх таким багатством різnorodних форм, як це зробив Архипенко упродовж п'ятидесяти років своєї мистецької творчости. Він змінливий, він збагатив сучасну скульптуру скульпто-малюванням, увів у неї нові матеріяли, вперше застосував у ній вгнуті форми і вижолоблення. Він створив скульптури з прозорого матеріялу, освітлені ззовні; скульптури, побудовані на ефектах, що їх дає кружіння сонця, викликаючи змінливу гру світла і тіней (його сталева статуя перед університетом у Канзас Сіті, збудована з перехресних площин); врешті, він був перший, що відновив забуту єдність форми і кольору в поліхромній скульптурі. Ми могли б собі уявити величезний і подивугідний здобуток Архипенкового п'ятдесятилітнього творчого життя як численні малі кола в межах одного великого. Його

мистецтво було поділене на багато періодів, в яких він займався розв'язкою вибраних проблем, часто повертаючи з одного періоду до іншого, проте послідовно поступаючи вперед у своєму творчому русі. Характерно, що останніми роками він часто повертається до проблем своїх молодих років, наче удосконалюючи і замикаючи велике коло всього його мистецтва.

Здається, не випадково Архипенко знайшов для себе найкращі творчі умови саме в Америці і що свою творчу працю проводив він у таких великих американських осередках сучасної технології, як Нью-Йорк, Чикаго і Лос-Анджелес. Його велика жіноча фігура, оформлена у вигляді міжпростірної ракети, залишається справжнім символом його часу і його руйнівних сил. Напочатку 30-их років, у розмові з покійним Фернаном Леже, він висловив нам свій погляд на перспективи нового мистецтва, вважаючи, що прийдешнє мистецтво буде створене передусім свіжими і живучими силами Східної Європи. Сьогодні ці слова можна уважати пророчими, бо скульптори, особливо східно-європейського походження, грають визначну роль в модерному мистецтві. Між ними Архипенко є безперечно наріжним каменем нової скульптури, спірітус мовенс його доби, місце якого в історії мистецтва було усвідомлене і визначене зараз таки спочатку його мистецької кар'єри.

У «Бібліотеці „Сучасности”» вийшла з друку повість

ОЛЕКСИ ІЗАРСЬКОГО

«РАНОК»

Ціна примірника 2 дол. або відповідна сума в іншій валюті.

З замовленнями звертатися до нашого видавництва або до його представників у окремих країнах.

ВІЛЬЯМ ШЕКСПІР: ГАМЛЕТ

У перекладі Ігоря Костецького

Цього місяця квітня, 23-го числа, увесь світ відзначає великий ювілей у царині культури: 400-ту річницю з дня народження Вільяма Шекспіра.

У визначних містах усіх країн відбуваються театральні фестивалі, влаштовуються виставки й доповіді. В осередкові загальної уваги перебуває, самозрозуміло, за цих днів Стретфорд, місто, де народився й помер «Евонський лебідь». Сотні тисяч людей з усіх кінців світу стікаються туди, щоб відвідати врочисті вистави у славному своїми традиціями місцевому театрі.

У наступних числах «Сучасність» міститиме різні матеріали, стосовні до шекспірівської проблематики, а також нові переклади, які у Західньому світі продовжують і розвивають широку й багату українську Шекспіріяну, пов'язану з іменами Куліша, Франка, Лесі Українки, Теодосія Осьмачки, Юрія Клена.

Публіковані тут перша та друга сцени третьої дії «Гамлета» — з нового перекладу, який окремим виданням «На горі», у співпраці з Українським Шекспірівським товариством, вийде у теперішньому шекспірівському році. Після тих, що їх виконали Павло Свій (Свенціцький), Пантелеймон Куліш, Осип Юрій Федькович, Михайло Старицький, Юрій Клен, С. Гусак, Леонід Пребінка, Михайло Рудницький, Віктор Вер, це, отже — десятий числом український переклад найважливішої трагедії Шекспіра.

«Гамлет» — композиційно багатоцентривий сценічний твір (у наведених сценах мають місце саме деякі його кульмінаційні моменти). В основу його лягли різні фабульні джерела, і різні завдання ставив собі автор, працюючи над варіантами драми. Відомі нам з перводруків тексти кuarto 1603 та 1604 рр. і текст, вміщений у першому посмертному фоліо 1623 р., відмінні величиною, багато в чому концепційно розбіжні, інколи навіть діаметрально, — свідчать про те.

Як за мрію кожного актора з відповідними даними править відопрати Гамлета на кону, так править за амбіцію кожного письменника, що цікавиться драматичною літературою, спробувати сил, щоб віддати цю річ рідною мовою. Жанрову розмаїтість, багатшарову семантику, метро-ритмічні особливості оригіналу (в його остаточній редакції) — усе це еквівалентом української мови на модерному щаблі її розвитку прагне передати тепер Ігор Костецький, який працює над перекладом уже кілька років.

Сцена I

Вихід: КОРОЛЬ, КОРОЛЕВА, ПОЛОНІЙ, ОФЕЛІЯ, РОЗЕНКРАНЦ та ГІЛЬДЕНСТЕРН.

КОРОЛЬ І не було ніяк вам ту балачку
Так обернути, щоб із нього щось
Та витягти? Чого він, мов не свій?
Де ґрунт отих турбацій-пертурбацій?

РОЗЕНКРАНЦ Він визнає, мовляв, з ним щось не так,
А от чому — про те ані не каже.

ГІЛЬДЕНСТЕРН А й нам не дав себе прозондувати.
Вдавав із себе не від сього світу:
Тим він ховався від нас — від визнання
Про справжній стан.

КОРОЛЕВА А як він вас прийняв?

РОЗЕНКРАНЦ Препризвоїто.

ГІЛЬДЕНСТЕРН Та все ж напруження було в поставі.

РОЗЕНКРАНЦ І скнарич запитань. Зате давав
Нам відповіді, мов з відра.

КОРОЛЕВА Чи ви
Розважити його робили спробу?

РОЗЕНКРАНЦ Якраз, ласкава пані, лицедіїв
Ми подорозі наздогнали. Він,
Від нас те вчувши, видимо зрадів.
Вони вже при дворі тут, і, гадаю,
Він їм звелів, аби увечорі
Для нього грали.

ПОЛОНІЙ Достеменно так.
І він просив мене вашмосці прихилити
До слухання й глядіння речі.

КОРОЛЬ З усього серця. Я страшенно радий,
Що вже він схильний прихилити.
Добродії, точіть, гостріть його,
Женіть його радіти й веселитись.

РОЗЕНКРАНЦ Мій пане, постараємось.

Відхід: РОЗЕНКРАНЦ, ГІЛЬДЕНСТЕРН.

КОРОЛЬ Ґертрудо,
Облиш нас, люба. Потайки сюди
Ми спрямували Ґамлета, щоб він
Офелію стрів ненароком.
Її отець і я, слідці законні,
Ми взріти хочемо, самі незримі,
Як зійдуться вони, і потім суд

З його поводи́н винести: чи він
Страждає від кохання, а чи щось
Гризе його інакше.

КОРОЛЕВА Повинуюсь.

А щодо вас, Офеліє, то я
Бажаю вашій добрій вроді бути
На щастя Гамлета причиною дивацтв.
Тоді, на честь обом вам, ваша цнота
Його й напутить.

ОФЕЛІЯ Теж того бажаю, пані.

Відхід: КОРОЛЕВА.

ПОЛОНІЙ Офеліє, ходи ось так, ось так.

Сюди й туди, ось так. Сховаймось, пане.

А ти читай, читай. Візьми он книгу.

Вправляйся. Так, неначе ти сама тут.

Доведено, мосьпані: грішні ми.

Під лоба очі — і посиплем цукром

Ми чорта самого.

КОРОЛЬ — А щоб тебе.

Ну й влучив! По сумлінню батогом.

Мистецький тинк у шльондри на щоках,

Йй в допомогу, — не такий гидкий,

Як діяння моє, у фарбу слова вбране.

Вагар. Тягар.

ПОЛОНІЙ Уже! Вже чую: йде. Зникаймо, ясний пане.

Відхід: КОРОЛЬ з ПОЛОНІЄМ.

Вихід: ГАМЛЕТ.

ГАМЛЕТ Буття. Чи — небуття? Отож і запит:

Про гідність. Бо терпіти — чи це ж гідно?

Огидна доля. В ній пращі. В ній стріли.

То, може, морю горя — збройний спротив?

Сконати, але в битві? Скін. Спання.

Адже — не більш. І тим спанням скінчити

Всі скрухи серця, тисячі природних

Стрясінь, що плоть успадкувала, — ось він,

Той підсумок завітний. Смерть. Спання.

Спання! І — з сном? Тут вам і заковика.

У смертному спанні — що ж там за сон!

Ярмо минушого струсивши з себе,

Ми — що? Перерва, прірва, чи не так?

Тим і шануем довголіття лиха.

Бо хто б захтів бичі та глузи часу

Тут зносити, і тиск, і лайку гордих,
 Любови біль, законів зволікання,
 Безстиддя установ, і стусани
 Заслужи тихій чоботом нікчемства!
 Таж досить шпильки, шпички, так, шпигачки —
 І свинству край. Хто б побажав крехтати,
 Пітніти під життєвим тягарем,
 Якби не страх: що буде там, за смертю,
 В неслідженій землі, звідкіль заїжджий
 Ще жодний не вертався? — якби цей жах
 Не плував волю! Ну, й волиєм свійське
 Нам зло, аніж утечу в те несвітське.
 В свідомості ми всі страхополохи:
 Наважене фарбується в розважне,
 Питоме блідне, відтінки недуги, —
 І зачини ядерні, небосажні,
 Вже роздумами збочені в бігу,
 Втрачають назву дії. Але — стоп.
 Офелія. Ну й цяця! Рибко, що —
 Ти молишся? Я грішний. Пом'яни.

ОФЕЛІЯ Мій пане? Як ідеться вам з тих пір?

ГАМЛЕТ Найнижче вдячний. Благ. Блажен. Поблажлив.

ОФЕЛІЯ Поблажливість благанню будь моему:

Паничу, пам'ятки від вас, що маю,
 Звернути хтіла б вам.

ГАМЛЕТ Ні. Не мені. Не я
 Вам будь-коли будь-що давав.

ОФЕЛІЯ Мій благородний пане — це від вас,
 І ви о тім відомі достеменно.

А й подих слів ці речі збагатив був.

Що ж — видихавсь . . . Візьміть. Бідніе даровизна,
 Коли дарителю вже дружба ненависна.

Ось тут вони, паничу.

ГАМЛЕТ Ха-ха! А чи ви доброчесна?

ОФЕЛІЯ Пане?

ГАМЛЕТ А чи ви гарнюня?

ОФЕЛІЯ Як то розуміти, ваша мосте?

ГАМЛЕТ А дуже просто. Коли ви і благопристойна, і благоліпа,
 то яке вашій собаче діло цноти до вашої вроди?

ОФЕЛІЯ Хіба, паничу, може краса крапці робити справи з чимсь,
 як не з добропорядністю?

ГАМЛЕТ Звичайно. Сила краси то така, бачте, штуковина, що
 з чесноти швиденько робить бандершу. А потуга добродітелі — що!
 Чи вона спроможна ліпоту переліпити на свій риб? Во врем'я оно воно
 правило за парадокс. Та ось, нівроку, перевірюється за допомогою
 часу. Кохав же я вас колись, хіба не так?

ОФЕЛІЯ Ніби так, паничу. Було вірогідно. Принаймні я повірила була.

ГАМЛІЕТ А от краще б ви і не повірили, і не були. Цноту зацпити у наш стовбур годі — знаєте, у наш старезний родовідний патик. Не смакує вона йому. А, де там! Не кохав я вас ніколи.

ОФЕЛІЯ Значить, я була поготів обдурена.

ГАМЛІЕТ Знаєш, іди ти в баню. Про мене: під баню. Під манастирську. Під манастир би тебе підвести. Під жіночий. Адже відаєш здорова, що в нас манастирем жіночим звать. Бо по яку біду тобі блудодіїв плодити? Я сам — що ж, нехай я і плюс-мінус добропорядний. А от же виную себе в таких речах, що бодай би матуся мене й на світ не породила. З мене і горделивець, і мстивець, і самолюбець. Та що казати. От лиш кивну, і стільки навколо мене отих відступів-переступів назбирається, що де вже й думок набрати з ними впоратись. Не вистачить ніяка уява, щоб із тих мінусів хоч поганенькі фігурки поробити. А й самого часу не достане їх у дію провести. Тож і спитати: чого б ото таке, як я, та лазило поміж землею та небом? Усі ми без винятку ледачі нещасна. Не вір нікому з нас, які тут лажимо. Сама ліпше в лазню катай. В баню. Де мосьпані родитель?

ОФЕЛІЯ Удома, паничу.

ГАМЛІЕТ Затрісни його там дверима. Нехай не валяє ваньку. Нехай валяє тільки у своїй хаті. Бувай.

ОФЕЛІЯ Поможіть йому, світлі небеса!

ГАМЛІЕТ А хочеш вискочити заміж, то ось тобі посаг, і над ним мій посох: будь зимно незаймана, будь сніжно цілкомудрена — усеодно від поговору не викрутишся. Катай ліпше в баню, катай. Ходи здорова. А хочеш таки неодмінно віддатися, то виходь за йолопа. Бо хто не пришелепуватий, той тямить, що за чуперадло ви з нього зробіте. В баню. Катай. І то мерщій мені. До собачення.

ОФЕЛІЯ Сили небесні, зціліте його!

ГАМЛІЕТ Чув я, чув про ваші художества. З мене досить. Бог вам дав личко, а ви з нього личину наличковуєте. Ви все ото підтющем, виступцем, видрубцем, се-се та сю-сю. Прозиваєтеся з Божої щедроти. Строїте з себе простих, прости вас Господи. Забирайся мені з очей, не хочу більше нічого, чула? Авжеж, о всім о тім я відомий. І з того став несвідомий, невідомий — не всі дома в мене. Зрозуміла? Та хоч як там, а женихатися — нема дурних. Усі дурні вже переженились. А нам, молодим та нежонатим — нам що! Нехай собі живуть на здоров'ячко. Хто ж так лишився, хай і лишається та розуму набирається. В баню. Увалюй.

Відхід: ГАМЛЕТ.

ОФЕЛІЯ Шляхетний дух — і ось наскрізний розпад!
І світськості, і вченості, й вояцтва —
Зір, мова, меч. Надія, квіт держави

Трояндний. Дзеркало взірців, зразків
 І прикладів, і — чисто, чисто в друзки.
 А я? Найжалюгідніша з жінок,
 Наславшись меду клятв його дзвінких,
 Тепер, прибита, цей владарний розум,
 Цей лад — у розладі спостерігаю.
 Юнацтва образ, постать незрівнянну
 Щент безум розсадив. Ой горенько ж моє!
 І я те бачила. І бачу так, як є.

Вихід: тут повернуться КОРОЛЬ та ПОЛОНІЙ.

КОРОЛЬ Кожання, кажете? Гай-гай, не та дорога!
 А що він верз, хай трошечки уломне,
 Воно таки й не божевілья. Душу
 Гнітить йому вагар, вагітний чимсь,
 Що, вилупившись, об'явившись,
 Підозрюю — проявить небезпеку.
 Тож запобіг я рішенням швидким:
 Він в Англію притьмом повинен.
 А привід? Простий: дань спізнілу вимагати.
 Що, непогано? Море. Різні землі.
 Речей строката зміна. От
 Усе те й вижене йому із серця
 Річ, над якою мозок його б'ється
 І з себе вибивається. Ну, як?

ПОЛОНІЙ Хтозна. Можливо. Все ж, гадаю,
 Його призов причина і початок —
 Зневажена любов. Офеліє, що скажеш?
 А втім, мосьпані, не кажи нічого:
 Що Гамлет, наш панич, казав, ми чули.
 Тож, ясний пане, — на вподобу. По виставі ж,
 Коли вам личить, хай його царственна матір
 З ним наодинці зажадають різко,
 Щоб ім журбу відкрив. Я ж, з дозволу, сховаюсь
 Там теж: підслухати розмову.
 Не визнають — в Англію! Або, про мене,
 Замкніть його кудись премудро.

КОРОЛЬ Так і бути.
 Шаленство видатних — не йди, не йди нескуте!

Відхід.

Сцена 2

Вихід: ГАМЛЕТ з декількома ЛИЦЕДІЯМИ.

ГАМЛЕТ Козаки, дуже вас прошу, вимовляйте так, як я артикулював на показі. З язика зробіть перце. Перце повинно літати і лише злегенька перчити. Коли ви роззявлятимете рота артистично, то, їй-богу, нехай тоді мої вірші виголошує горлаї на ярмарку. І руками не пиляйте повітря, отак-о. Ставтеся до власних ліктів шляхетно. Бо ваша стихія зливний дощ, хуртовина і — як би я мусів висловитися? — ну, вир пристрастей абощо. Тож більше чуття міри. З почуттям міри ви будете і звинні, і зручні, і пластичні. Ох, мене пече до печінок, коли чую, як отакий кошлатий, отакий гаркун-нечоса, рве пристрасть на шмаття, рве достотно на клапті. Він продукує грім. Він розподіляє грім по численних вухах. Вуха юрмляться вниз, на долівці, в ямі перед коном. Нічого здебільшого вони не сприймають, як тільки пащеки пантомім або гримаси грому. Такого здоровила я з насолодою вишмагав би буками. Для вух він таран, тиран, більший за самого Ірода: вирод. Оминайте таке, благаю вас.

ПЕРШИЙ ЛИЦЕДІЙ Ваша світлість можете бути спокійні.

ГАМЛЕТ Звичайно, скутими ви теж не будьте. Позбудьтєся м'язового напруження. Для вас опікуном стати мусить ваш власний розсуд. Рух із слова, слово з руху. Особливо пильуйте, щоб не переступити скромне ество елементів. Не грайте результат. Гра починається з того, що актори виконують елементарне завдання. А завданням, так колись, як і тепер, завданням було і є — знаєте що? Я скажу вам. Завдання: позичайте природі люстерко-люстерко. Знаєте? Ото й буде ваш існісінький фокус-покус. У фокусі люстерка збирається чеснота. Неждано чеснота впізнає сама себе. Те ж і з ганьбою. Ганьба витріщується у свічадо, бачить ганєбну свою пику. Ганьба сахається і враз бухається на лаву підсудних. Позичайте люстерко, відбивайте в ньому, відбитком бийте плоть сторіччя, бийте тіло доби. Бийте відбитком криву мармизу. І нехай мармиза, коли вона справді крива, нарікає на себе — не на відбиток, не на дзеркало... Та це все так. Перша справа для мене — засіб. Про дзеркало йдеться мені, про якість амальгами. На міліметр нагнали більше або на півміліметра не догнали, і тоді все, кінець. Тоді справа їде на пічку котами. Щоправда, невіглас реготатиме. Але поміркованому буде болісно. А осуд з боку поміркованого знавця повинен у театрі повнотою переважати все інше. О, я бачив усяких акторів. Були такі балаганщики, що їх вихваляли, і то дуже. А в дійсності це була просто якась псявіра. Не кажучи лишого слова: опудала з турецьким акцентом. Аж нічого не знали по-християнському робити. Бундочилися, мукали, ревли. Їймо, я навіть думав, чи не якийнебудь наймит природи так їх поробив, що вони, мовляв, і не чули. То не були людські люди. То були вселюдські міліціонери. Попки, папуги з них були.

ПЕРШИЙ ЛИЦЕДІЙ Паничу, я сподіваюсь, те все в нас уже добре перероблено.

ГАМЛЕТ Переробляйте не добре, а дочерця. І скажіть тим, що в вас за штукарів, аби не перетеревенювали ролі. Анекдот найпаршивіший тоді, коли заливається сам оповідач. А поготів, коли йдеться про важливий у виставі пасаж. Найпідліша справа — жалюгідні амбіції блазня. Валяйте, козацтво. Споготовтесь.

Відхід: ЛИЦЕДІЙ.

Вихід: ПОЛОНІЙ, РОЗЕНКРАНЦ, ГІЛЬДЕНСТЕРН.

Ну, то як там, пане? Бажає король прихилити вухо до такого шматочка праці?

ПОЛОНІЙ Атож. І королева так само. І то, з дозволу, сюмить.

ГАМЛЕТ Кажіть виконавцям поквапитись.

Відхід: ПОЛОНІЙ.

Чи не бажали б ви обидва допомогти поквапити?

РОЗЕНКРАНЦ та ГІЛЬДЕНСТЕРН Охоче, паничу.

Відхід: РОЗЕНКРАНЦ, ГІЛЬДЕНСТЕРН.

ГАМЛЕТ Горацію! Агов!

Вихід: ГОРАЦІО.

ГОРАЦІО Тут, моє золотко. Служу.

ГАМЛЕТ Гораційо, ти хлопчина-цвях. Єдиний, з ким я можу ще варити кашу.

ГОРАЦІО Паничу мій кожаний — —

ГАМЛЕТ Ні, не думай,
Не упадаю лестю я до тебе.
Щоб мав я з того? Ти харчуєшся
Святим лиш духом, він тобі й за одіж —
Хто ж бідакам лестить? Ні, глупій помпї
Передоставмо патоки язик,
Колін шарніри — вдалим плазунам.
Ти чуєш? Відтоді як я душею
Збагнув, що коштує людина, ти
Моїм обранцем став. Ти вмів страждати
З байдужим виглядом, незмінно вдячний
За дари й вдари долі. О, блаженні,
В кім кров і крига, розогніння й розум
Змішались так, що з них судьби сопілка
Не вийшла, на яку вона могла б

Персти воскласти та й зарокотати.
Мені людяку дайте, щоб не був
Рабом у пасій. І прийму такого
В осердя серця — так, у серце серця.
Як от — тебе. Та годі. Грають вечір
Для короля. Там схоже, як помер
Мій батько — я казав тобі про те.
Так от, коли до ручки дійде дія —
Тебе благаю, душу всю вклади,
Аби зорити дядька. Якщо він
Гріх не заначив у собі, — заначка
Не знайде й знаку, і тоді наш дух,
Що бачили ми, — від лукавого:
Тоді я вчадів, як Вулкан у кузні.
Отож, зори. Я теж його парсуну
Заб'ю зіницями своїми в дибі.
По тому — перевіримо наш вирок.

ГОРАЦІО Гаразд, паничу. Як виставу він
Засватає — гарбуз я піднесу.

ГАМЛЕТ Вже йдуть на ігрище. Я — співігрець.
Так по місяцях.

*Вихід: під звуки сурм та тимпанів КОРОЛЬ, КОРОЛЕВА, ПОЛОНІЙ,
ОФЕЛІЯ, РОЗЕНКРАНЦ, ГІЛЬДЕНСТЕРН та інші.*

КОРОЛЬ Як ідеться, як ідеться небожаткові Гамлетові?

ГАМЛЕТ Пресвітло. Щоб я так жив. Відживлююсь — і вижи-
ваю — по-хамелеонському. Уминаю повітря. Напханий обіцянками.
Ви б не змогли так годувати й кашлуна.

КОРОЛЬ Ані-ні з того не втну, Гамлете. Не мої слова.

ГАМЛЕТ Уже й не мої. — Пане, ви брали колись, кажете, участь
в університетських виставах?

ПОЛОНІЙ Ще й як, паничу. Мене цінували як доладного образо-
гравця.

ГАМЛЕТ Що ви зображували?

ПОЛОНІЙ Юлія Цезаря зображував. Ізбиває мене — ізбиває,
не пам'ятаю вже граматичної форми. Одним махом побиває. На
Капітолії. Брут був забив мене.

ГАМЛЕТ Мав бути дуже бруталний Брут, що забив таке капі-
телятко. Що лицедії — готові?

РОЗЕНКРАНЦ Атож, паничу. Ждуть на ваше наполягання.

КОРОЛЕВА Йди до мене, Гамлету. Сядь ось-о.

ГАМЛЕТ Ой ні, матінко моя люба. Тут сильніша притягачка.

ПОЛОНІЙ (до КОРОЛЯ) Чули? Засікли?

ГАМЛЕТ Ждуть на моє, кажете, наполягання? Добре, наполя-
гаю — на «по» лягаю. Панно, можна мені головою вам у ложесна?

ОФЕЛІЯ Сказались?

ГАМЛЕТ Винуватий. Не ложесна. Чересла. Простіше казавши: буйну головоньку вам та й на коліна покласти. Отак я думав.

ОФЕЛІЯ Ах, ви отак думали? Тоді інша справа.

ГАМЛЕТ Ви й справді гадали, щось із селянських анекдотів?

ОФЕЛІЯ Я нічого не гадала, паничу.

ГАМЛЕТ А що не кажіть, воно непогана думка: між дівочими ніжками поніжитись.

ОФЕЛІЯ Що ви там мимрите?

ГАМЛЕТ Нічого.

ОФЕЛІЯ Іржите чогось. Кажуть: веселий дитячий сміх.

ГАМЛЕТ У кого — в мене?

ОФЕЛІЯ Таж не в мене.

ГАМЛЕТ Господи, а чому б і ні. З мене такий балерун, як ніхто. Що й лишилося б людині, як не гуля-гуля? Бо он погляньте, яка моя мама бадьора. А батько ж помер усього дві години тому.

ОФЕЛІЯ Двічі два місяці тому, паничу.

ГАМЛЕТ Так давно? За такий час і чорт би почорнів. То вже мені можна б й соболі носити? Господи небесний, пару місяців тому вже помер, і ще не забутий? Можна, отже, сподіватися, що пам'ять про велику людину переживе принаймні півроку. Та Пресвятою Богородицею присягаюсь: церкви мусить така людина будувати. Кожну з трьома верхами і з трьома вікнами. Бо інакше пустять із пам'яті. Буде як з тим дерев'яним коником, що про нього склали епітафію: «Був собі коник — не бренькне й дзвоник.»

Сурми сурмлять. Тоді гра без слів. Виступають КОРОЛЬ та КОРОЛЕВА, вельми неспливі одне до одного. КОРОЛЕВА горнеться до нього, а він до неї. Вклячає вона перед ним, урочистими рухами заявляє про свою вірність. Він же підводить її, схилив голову їй на груди. Тоді вкладається на ложе з квітів. Побачивши вона, що він заснув, полишає його. А тоді притьмом виступає інший чоловік. Із сонного знімає він корону і її цілує. Отрути наливає він йому в вухо. І тоді йде собі геть. Повертається КОРОЛЕВА. Вона знаходить КОРОЛЯ мертвим. Руки її — руки пристрасного розпачу. ОТРУЙНИК теж повертається, його супроводять трое або четверо німих ЛИЦЕДІВ, він удає, що голосить разом з КОРОЛЕВОЮ. Мерця виносять. А ОТРУЙНИК уже намагається приподобатись КОРОЛЕВІЙ, приношавши їй дарунки. Вагається вона якусь хвилю. Та потім таки приймає його любов. Відхід.

ОФЕЛІЯ І що то має означати, паничу?

ГАМЛЕТ Паршиве діло. Мокре діло.

ОФЕЛІЯ Либонь у видовищі було зерно цілої штуки.

Вихід: ПРОЛОГ.

ГАМЛЕТ Зараз ми довідаємось від цього парубійки. Лицедії не вміють затаювати. Усе нам виспівують.

ОФЕЛІЯ Виспівують і те, що нам показували?

ГАМЛЕТ Авжеж. Ви теж йому можете показати. Покажіть йому, наприклад, вашу лісову галявинку. Він не злякається. Навпаки, він вам оповість про тую фльору. І як її дефльорувати.

ОФЕЛІЯ Ох і ви ж, ох і ви ж. А гетьте мені, я виставу слухаю.

ПРОЛОГ Трагічне дійство буде в нас,

Де стане кращою з окрас

Терплячки вашої запас.

Відхід: ПРОЛОГ

ГАМЛЕТ Що воно таке: пролог чи монограма на каблучці?

ОФЕЛІЯ Щось надто коротке, паничу.

ГАМЛЕТ Авжеж, надто коротке. Немов жіноче кохання.

Вихід: лицедійні КОРОЛЬ з КОРОЛЕВОЮ.

ЛИЦЕДІЙНИЙ КОРОЛЬ Феб утридцятье зрів, котившися круг світу,

Солоний сплеск Нептуна й Теллуса орбіту,
А й луною місяців аж тридцятьох дюжин
Дванадцять раз по тридцять був глобус обкружен
Відколи любов серця нам, а Гіменеї руки
З'єднали для альянції, для святої злуки.

ЛИЦЕДІЙНА КОРОЛЕВА Ще у многих мандрах будь кожне сонце й місяць

До повного вичерпу кохання літописець.
Та неститеж мені: вашмосць останнім часом
Далекий веселощів, тож обавляюсь жасом,
Чи не хорий еси. А втім, нехай підозру
Не бере мій володар за річ барзо гостру.
Єством бо однак страх і любов у жінці:
Гди не просто собі так, то тоді — через вінця!
Вже ж пан учинивесь моїй любові пробу,
А що любов значна, то й страх повнить утробу.
В'ящу любов найменше вонтпіння страхає,
Маленький страх зростає з любов'ю в безкрає.

ЛИЦЕДІЙНИЙ КОРОЛЬ А мушу ж пожегнати, любове, незабаром:
Мої сили в знеможі, вже не працюють даром.
Та ти в сім ладнім світі ще житимеш по тому
Обфитно, в ласці, й, може, судилось котрому
Тобі за дружину стати — —

ЛИЦЕДІЙНА КОРОЛЕВА Ой, далі ні слова!
Була б з чуття такого в грудях зрада готова.
Я з другим мужем певно б кляла себе щосили.
Віддаються вдруге лиш ті, що першого вбили!

ГАМЛЕТ З полином, з полином горілочка. Запридух.

ЛИЦЕДІЙНА КОРОЛЕВА Ті бо всі, хто другим одружуються
шлюбом,

Дружаться з зиском, а не з мужем любим.
Я вбила б удруте мертвого малжонка,
Гдиби другому відкрилась уст моїх скарбонка.

ЛИЦЕДІЙНИЙ КОРОЛЬ Йму віри: квадрують слова й думки
мосьпані.

Та часто децизій ми триматись не в стані.
Намір — то лиш пам'яті слуга підневільний:
Потужний з народин, він стає малосильний.
Плід незрілий цупко держиться древа —
А впаде ж і без струсу стиглість овочева!
Пригадку забуваєм, і так не вельце довгу:
Не сплачуем самим собі власного довгу.
Те, до чого в пасії сами себе допустим,
Пасія, скінчившись, учиняє безглуздим.
І горе, і радість без утриму, без упиу
Тим нестримом сами собі призводять руїну.
Гди радість пишна, то й горе паче лементує:
Горе-радість, радість-горе, — і все воно всує!
Нема в сім світі «так», тим то не дивниця,
Що й любов з нашим щастям відмінює лиця.
Бо в тому нам квестія на випробування:
Веде кохання щастя — а чи щастя кохання?
Зацний муж спіткнувсь — глянь: улюбленці вростіч,
Подлий же в ріст, і друзів з ворогів — удостає!
Отож і є: любов туди женеться, де щастя,
І хоч не треба друзів, а збутись їх не вдається,
Хто ж спробує в біді піти до друга пустого,
То якраз той у ворога затвердне затого.
Та скінчу, чим почав я, мовивши доволі:
Контрують між собою наші волі й долі,
Розмаїто умишлене йде напризволяще,
І чим наше здане стане — проректи найважче.
Другого не схочеш — так гадатимеші спочатку,
А перший, умерши, вмертвить і твою гадку.

ЛИЦЕДІЙНА КОРОЛЕВА Бодай би я світу Божого не звиділа,
Смутна й невесела день і ніч ниділа,
Сподіванки, втіхи обернулися б розпачем,
Котва надії — темницею-безбачем;
Що всупір ніщотить радоців личенько —
Хай лишить мені воно саме тільки лишенько:
Хай лихая година б'є тутечки й тамечки,
Як я, овдовівши, та знайшла б собі паночка!

ГАМЛЕТ Добре заклялася баба. Гляди ж мені, заклин та клином
не вибий.

ЛИЦЕДІЙНИЙ КОРОЛЬ Глибин сягає клятву. Тож тепер на
часину

Полиш мене, люба. Хай собі спочину,
Сном скорочу дня злобу.

ЛИЦЕДІЙНА КОРОЛЕВА Колисайся ж снами,
І не будь нігди утрапєня між двома нами!

Відхід: лицедійна КОРОЛЕВА.

ГАМЛЕТ Пані ласкава, а ви що на ту гру?

КОРОЛЕВА Мені здається, пані занадто наобіцяла.

ГАМЛЕТ Нехай. Вона чейже дотримає слово.

КОРОЛЬ Вашець уже чув заздалегідь, про що там ідеться?
Не завдає воно шкоди звичаям?

ГАМЛЕТ Ані на крихту. Вони собі отак тільки шуткують.
Отруують не всерйоз. Ніякого збентеження для добрих манер.

КОРОЛЬ Як, власне кажучи, вашець назвав ігрище?

ГАМЛЕТ Зветься: «Пастка на мишей». Здорово, ні? Переносне
значення. Перенесено сюди з Відня: там одного разу вбили на такий
спосіб. Гонзаго, так звать князя. А жінка його — Балтиста. Падлю-
чий кусок роботи, ось побачите. Але нам що! Ваша величність і ми
— адже наші душі вільні від того. Не крапле воно над нами. Корост-
стява шкапа, он хто нехай чухається. А наші загривки не загризані.

Вихід: ЛИЦЕДІЙ личиною ЛЮЦІАН.

От бачте: один собі Люціян, Королівський небіж.

ОФЕЛІЯ З вас добрий хор, паничу.

ГАМЛЕТ В усякому разі, хор — не хорий. Хороводжу між вами
та вашими почуттями. Стежити мушу, щоб ляльку дрів підсмикував.

ОФЕЛІЯ Дражните, паничу, дражните.

ГАМЛЕТ Поки б ви моє дражнило роздражнили, ви б ой як
у мене подрігались.

ОФЕЛІЯ Ще краще. А далі що?

ГАМЛЕТ А далі самі собі дружину видражнюйте. Гей ти, душо-
губе, починай. Демаскуй свою вражу личину. Збирайся з духом. Нум:
«Про помсту крик — про кривду кряче крук.»

ЛЮЦІАН Догідний час-пора: рука готова з ядом

Зручно й незримо звершити чорний задум.

З олівничного зілля ти змішане, трійло,
Гекати прокльоном попльоване потрійно.

Тож еством твоїм чаклунським розповсюдь заразу
На життя добродільне — його загарбай зразу!

Та й наливає отрути у сонного вухо.

ГАМЛЕТ Він його в садку отрує. З-за його царства. Йому на
ймення Гонзаго. Звіт про подію зберігся. Записано. Вишукана іта-

лійщина. А тепер побачите, як убивця до Гонзагової жінки прителюються, З-за її любови.

ОФЕЛІЯ Король устає з місця.

ГАМЛЕТ А до чого! Таж ніде не горить.

КОРОЛЕВА Мій пане, що вам таке?

ПОЛОНІЙ Годі вже, годі вистави! Припиніть!

КОРОЛЬ Посвітить мені. Ходімо.

ПОЛОНІЙ Подайте світла! Світить! Присвічуйте!

Відхід: усі, крім ГАМЛЕТА й ГОРАЦІО.

ГАМЛЕТ Як лань у сміх, то в сльози олень,

І сон комусь не в сон.

Цей світ, преповний задоволень,

Біжить без перепон!

Ну, то кажіть, пане. Що? Отакі штуки, та ще діврова пір'я на капелюсі? То на той випадок, звичайно, як рештки мого щастя та не потурчаться разом зо мною. Ну, і ще пара провансальських троянд на черевики з вирізами — що, пане? Не достоїн я тоді з акторами прибутки паювати?

ГОРАЦІО На півпаю.

ГАМЛЕТ На цілий!

Ти знаєш, Демоне, в цім царстві

Юпітера порфіра —

В шматки. І ось на господарстві —

Справдешня, справдешня профура!

ГОРАЦІО А рима? А розмір?

ГАМЛЕТ Ненаглядний Гораціо, замість рими — дисонанс. А розмір? Отого слова розмір, що вирік духовид, — ось що важить. Розмір на тисячу червінців. Ти закримітив?

ГОРАЦІО Ще й як.

ГАМЛЕТ Коли ото про отруту?

ГОРАЦІО Я його дуже точно занотував.

ГАМЛЕТ Ха-ха! Гей, музики б мені тепер? Гей ви там, трійсті отруйники!

Бо якщо цар комедію не зніс,

То, значить — не приймає царський ніс:

Гей ви, трошки музики сюди!

Вихід: тут повернуться РОЗЕНКРАНЦ із ГІЛЬДЕНСТЕРНОМ.

ГІЛЬДЕНСТЕРН Добрий мій пане, зволіть одне слово до вас.

ГАМЛЕТ Добрий мій пане, навіть ціле словотворіння.

ГІЛЬДЕНСТЕРН Король, паничу — —

ГАМЛЕТ А хіба що з ним?

ГІЛЬДЕНСТЕРН Повернувшись, вельми нездужає.

ГАМЛЕТ З перепою?

ГІЛЬДЕНСТЕРН Ні, паничу, радше з жовчі. Холеричний темперамент.

ГАМЛЕТ Вашій мудрості про те лікаря б повідомити. Бо, знаєте, як я йому заповізьмуся промивати шлунок, то холеричний темперамент поготів холера візьме.

ГІЛЬДЕНСТЕРН Найдобріший мій пане, та вставте вашу мову хоч трошечки в рамці. І, пробі, не відбрикуйтесь ви так від мого доручення.

ГАМЛЕТ Я вже приборканий. Смирномудрствую — з покурою мудрою. Брикайте доручення.

ГІЛЬДЕНСТЕРН Їмость королева, матір ваша, у превеликій скрусі духу перебувавши, послали мене по вас.

ГАМЛЕТ Гостинно прошу.

ГІЛЬДЕНСТЕРН Ні, мій пане, така чемність не в ті двері. Коли ви, з ласки вашої, дасте мені статечну відповідь, я передам вам розпорядження вашої матінки. А ні, то прошу вибачення, і моїм відходом закінчиться моя справа.

ГАМЛЕТ Пане, я неспроможний.

ГІЛЬДЕНСТЕРН Що ви неспроможні, паничу?

ГАМЛЕТ Дати вам відповідь статечну. Без статків, без маєтків тепер мої розумові здібності. Втім, відповідь, на яку я спроможний, до вашої розпорядимости. Або до розпорядимости розпорядженню, як ви кажете, моєї матінки. Тим то ні про що більше, крім як про справу, і то тільки про справу. Моя матір, повідає — —

РОЗЕНКРАНЦ Вони переказують, отже, так: ваша поведінка викликала в них здивування й зчудування.

ГАМЛЕТ І що то за чудотворний син, що аж так зачудувати може матір. Ну, а далі? Слідує ще щось після цього материнського чудопочитання? Перетранспортовуйте.

РОЗЕНКРАНЦ Вони бажають розмовляти з вами перед тим, як ви подастесь до ліжка.

ГАМЛЕТ Ми повинуємося так, якби вони були нам удесятеро матір. Маєте ще якенебудь діло до нас?

РОЗЕНКРАНЦ Паничу, а ви ж любили мене колись.

ГАМЛЕТ І тепер теж, чому ні. Присягаюсь усіма домушниками й скокарями.

РОЗЕНКРАНЦ Паничу мій найдорожчий, що вам, справді, таке? Ви ж бо замикаєте двері до власної свободи, коли затаюєте перед другом причину журби вашої.

ГАМЛЕТ Мені, пане, либонь бракує підвищення у службі.

РОЗЕНКРАНЦ Як то може бути! Адже ви ваєте самого короля голос про те, що спадкоємство Данії — ваше.

ГАМЛЕТ Авжеж, пане. Маю голос. Та, знаєте, поки «у млині на камені кукіль — —». Що, трохи пахне цвіллю співомовка, чи як?

Вигід: повертаються ЛИЦЕДІІ з трійстою музикою.

Ага, сошілки. Нум, покажіть котрусь. Так, так. Слухайте но сюди. Хочу вам щось особливе — —

Тут він відведе набік ГІЛЬДЕНСТЕРНА.

У чому річ? Ви так винюхуете повітря вколо мене, наче збираєтесь мене у вовчу яму загнати.

ГІЛЬДЕНСТЕРН Ой, паничу! Коли моя відданість аж така зухвала, значить моя любов аж така невихована.

ГАМЛЕТ Я не второпав гаразд. Ви що — хочете заграти на оцю дудку?

ГІЛЬДЕНСТЕРН Паничу, але я не вмю.

ГАМЛЕТ Прощу вас.

ГІЛЬДЕНСТЕРН Повірте, не вмю.

ГАМЛЕТ Переконливо вас благаю: заграйте.

ГІЛЬДЕНСТЕРН Паничу, я навіть не знаюсь на тому, куди натискати.

ГАМЛЕТ А воно ж так легко, як і брехати. Дивіться. Ось перебирайте дюрочки мизинчиком, безіменним, великим. Можна й усякими іншими пальчиками. Вустоньками подих сюди-о вдмухуйте. І тоді воно загомонить найкрасномовнішою гудьбою. Дивіться, тут клалани.

ГІЛЬДЕНСТЕРН Але не в моїй владі видобути ними хоч якийсь милозвук. Я не маю до того спириту.

ГАМЛЕТ От бачте. Так який же непотріб робите ви з мене. Ви хочете на мені милозвучити. Ви хочете вдати, ніби знаєтесь на тому, як пицати на моїх пицниках. Ви хочете виорати серце моєї таємниці. Ви хочете, щоб я вигорлався від найнижчої ноги аж до верхів мого діапазону. Ось тут багато музики. Знаменитий голос у цьому інструменту. А ви, тим часом, не здатні присилувати його промовляти. До дідька! Ви гадаєте, на мені легше робити арпеджо, ніж на оцій флюярі? Називайте мене яким хочте пристроєм. Розстроїти ви мене, щоправда, можете. Але настроїти — дулю з маком.

Вихід: тут повернеться ПОЛОНІЙ.

Щастьбоже, пане.

ПОЛОНІЙ Паничу, королева бажають говорити з вами, і то, з дозволу, скомить.

ГАМЛЕТ Бачите хмаринку отам угорі? Формою верблюд.

ПОЛОНІЙ Присягаюсь обіднею: чисто верблюд.

ГАМЛЕТ На мій погляд, схожа на ласочку. Отаку манюню.

ПОЛОНІЙ Коли ласочка, то й будь-ласочка. Особливо спиною ласочка.

ГАМЛЕТ Або — риба-кит.

ПОЛОНІЙ А й на кита скидається.

ГАМЛЕТ Іду до матінки потрошку. — Вони доблазнять мене до білого розпіку. — Іду потрошку.

ПОЛОНІЙ То я так і повідомлю.

Відхід: ПОЛОНІЙ.

ГАМЛЕТ Потрошку — легко сказати. — Лишіть мене, друзі.

Відхід: РОЗЕНКРАНЦ, ГІЛЬДЕНСТЕРН, ГОРАЦІО та ЛИЦЕДІЙ.

Ніч. Вовкулацький час. Достотно. Зяють
Цвинтарища. В сім світі — пощесь, подих
Самого пекла. А мені гаряча кров
До питва, і діла, що день гіркий
Стрясли б, якби він їх уздрів. Душе —
Стій! Шлях до матері. Тримайсь природи.
Нерона в мури серця не впускай.
Жорстоке? Так. Та не нелюдське.
Кинджали? Так. Та в слові, а не в дії.
Печи. Печалуй. Та — не припечатуй:
Крути до круч, та не до перекруч,
В яких — безповоротности сургуч.

Відхід.

1960-1964.

Повість Софії Парфанович про переживання на чужині —

НА СХРЕЩЕНИХ ДОРОГАХ —

417 стор. 8^о, у твердій оправі. Ціна 5 дол.

З замовленнями звертатися на адресу:

SOPHIE PARFANOWYCH

3347 Grant Avenue

Detroit, Michigan 48212

ОЛЕКСА ІЗАРСЬКІЯ: МИХАЙЛО ОРЕСТ У ЛИСТАХ

(Закінчення)

Новий рік почався... безпосереднім продовженням старого: «Продовжую говорити про своє знайомство з Рільке, радше про поглиблення цього знайомства. Перші переклади з нього я зробив із антології Г. Бенцмана, будучи студентом або 2, або 3 курсу. Вже не пригадую, що саме переклав я перш: чи 'Бодензее' чи 'Касабіянку'. Ці переклади фігурували в числі 5-6, які я показав своєму вчителю — проф. М. Калиновичу.

Професор переглянув мою роботу вдома і за кілька днів відбув зі мною розмову — після лекції, також на одному з знаних Вам коридорів, коло якогось із багатьох вікон (яке, можливо, теж Вам відоме інтимніше).

Критика була строга і прихильна, моя робота дістала, загалом беручи, апробацію від Михайла Яковлевича, що знав літературу не менше, ніж лінгвістику, і мав вишукані стилістичні принципи... Від проф. Калиновича також дістав я — з його власної бібліотеки — 'Фрюе Гедіхте', а потому 'Нойе Гедіхте' (ще пізніше він дав мені 'Дер зібенге Рінг' С. Георге).

Перекладна праця моя з Рільке тривала далі, і на момент свого першого арешту влітку 1929 я мав десятків півтора-два його речей. За советів тільки один з перекладів моїх побачив світло денне, і то завдяки братові (що вмістив його в своїй антології 'Сляво'). Але історія моїх спроб надрукувати свої переклади з німецької поезії становлять «Капітель фюр зіх», і на цьому я свої інформації уриваю. Додам тільки, що я хотів бачити їх опублікованими в підсоветських журналах, — чого не можу сказати про свої власні вірші. За советів я, пишучи, не надрукував жодного оригінального рядка. (Мова може, звичайно, йти лише про 20-ті роки).

Майбутній біограф мій (якщо я на нього заслужив або заслужу) віддасть мені належне за цю рису. Покищо у нас на еміграції є тенденція знаходити те чи інше позитивне в деяких мало позитивних або майже не позитивних підсоветських письменників, а про тих, хто в своїй келії або в лісах Голосієва виношував тріюмфально протилежний советський комплексам світогляд і філософію, говорити, мабуть, не варто...»

У наступних листах мова про Рільке була часто. Зокрема — про родину Рільке й архів Рільке. — «Ні про доньку, ні про дружину Р. М.

Рільке Ви ніколи перед цим мені не писали ані рядка. Я вперше чую взагалі, що Р. М. Рільке був одружений і мав дитину. Цікавий щось почути від Вас про його родину». Згодом, власне, у вересні вже: «За довідку про архів Рільке, цитацію листа п. Михаеля і т. д. красно дякую. Ми з проф. В. Державином маємо намір вислати до архіву свої переклади з Р. М. Рільке (професор хоче вислати всі, я — частину, бо лінуюся переписувати; а дещо вислати треба — для інформації, щоб і про нас, українців, знали)».

Наприкінці березня Михайло Костьович описав конференцію «Інституту вивчення ССРСР»: «... окремі доповіді були на високій висоті; виступи в дебатах були різної якості, але вдалих не бракувало. Я вперше почув і побачив проф. Степуна, який дуже мені заімпонував. Його світоглядом і філософські позиції промовляли мені до серця...

До моменту 'провини' Маркса в долі колишньої Росії поверталися під час конференції раз-у-раз; з задоволенням маю сконстатувати, що така провина була стверджена.

Інститут притягає до праці інтелектуалістів від усіх народів ССРСР, але брак цілковитої ясності щодо політичного майбутнього советської каторги народів не сприяє атмосфері цілковитого довір'я серед неросіян».

І зовсім на іншу тему: «Не згоден з Вами щодо Вашого позитивного ставлення до 'Старшого боярина' Т. Осьмачки». Про це знову через кілька місяців, у липні: «Прочитав Вашу статтю п. н. 'Повість про сплюндрований край'. Для мене вона є прикладом того, як можна написати талановиту розвідку в зв'язку з неталановитим твором.

Говорячи про суто літературний бік твору Осьмаччиного, Ви обмежилися коротким абзацом. Стиль Осьмачки (якщо цього слова дозволено тут ужити) є найбільшим його провалом. Я його 'стилю' органічно не зношу».

І далі Михайло Костьович перейшов до узагальнень такого ряду, як література еміграції: «Я не поділяю Вашого песимізму щодо літературної діяльності в умовах еміграції. Берімо справу спокійно: потребу читати розвиває школа, освіта. Еміграційні умовини не дають змоги ці речі добре поставити. Але хто мав потребу читати, той читає і сьогодні. Таких людей не багато? — Що ж, нічого не вдієш! Але пам'ятайте: кожна еміграційна література працює більше для майбутнього, ніж для теперішнього. Для мене це є добре усвідомленою настановою.

Я вірю в майбутнє — в тім розумінні, що більшовизм впаде, а український народ не буде на 100% знищений. Студенти філологи будуть читати мої переклади з німецьких і французьких поетів!» — Оптимізм М. Ореста... навпіл з песимізмом!..

Літом 1951 року Михайло Костьович готував до друку свою збірку «Держава слова» і братову книгу «Каталептон». На це йшов весь час. Але все ж він турбувався, чи йому вислано обіцяний том пізнього Верлена. Писав про переклади з Рільке пера О. Зуєвського — «по-

рядний перекладач», а буде «ще кращим». І аж двічі коментував свою брошуру про знищення пам'ятників старовини у Києві за «постишевщини»: «Хай Вас не здивує мова брошури, тут нема жадної 'зради'. Мені вільно було написати її і українською мовою, але я обрав російську саме з тим розрахунком, що в такому разі її прочитає незрівняно більша кількість людей за кордоном. ... Ще краще було б, якби її видали англійською чи німецькою мовою; але інститут (вивчення СРСР, — О. І.) має настанову друкувати свої праці російською або українською мовою». — Щоправда без клопоту в даному випадкові не обійшлося: авторові інформаційної праці посилалися обвинувачення в... «невиразності обличчя» і т. д.

Наприкінці року прийшли з Авґсбурґу новини, що у Філядельфії закінчено друкування «Каталептону» М. Зерова, а справа з виданням «Держави слова» — замерзла...

Наступні три роки Михайло Костьович писав мені по вісім-сім листів річно. В кожному з них «мозаїчна рамка» — про своє життя, дещо про своїх знайомих — проф. В. Державина, І. Костецького, проф. І. Яцкевича, дуже мало про своє читання, часом кілька рядків про писання свого кореспондента, але «картина» то, основний зміст усіх цих навіть щодо форми з часом стандартизованих листів — його видавничі й творчі успіхи й труднощі, його книги. А вони тяжко друкувалися і ще тяжче розповсюджувалися серед малочисленних читачів подібних речей...

Кожна з книжок М. Ореста мала свою «долю». Роками пхалася на світ Божий «Антологія німецької поезії», вибір поезій Рільке, Гофманстала й Давтендая не хотів «продаватися», можна сказати, — ні за які гроші і т. д.

Михайло Костьович заробляв коректорською працею і... поспішав видавати свої томики...

30 березня Михайло Костьович повідомив, що вже працює коректором в «Сучасній Україні»: «В такий спосіб добуваю половину свого прожиткового мінімуму». Та згодом довелося цю працю тимчасово втратити, а потім роками їздити до Мюнхену. Ось два типових для того часу уривки з листів 1954. «Мое життя? Останні три місяці його вважаю пропавим, бо мусів задля заробітку виконати багато мовноредакційної роботи над дуже невдячними текстами, бо нічого солідного не прочитав, нічого власного не писав і дуже мало переклав. До того мучила зима. З приходом весни сподіваюся, що під усіма поглядами буде краще. Щоправда, 'зовнішньої' роботи маю ще на добрий місяць; але оживає душа...»

І в останньому листі 1954 року: «... справа не в тому, що я теж маю чимало 'прози': без кінця правити чужі тексти, дбаючи про охайний виклад, поряднішу лексику і правильну пунктуацію, не є бозна якою приємністю. Справа в більшому: я відчуваю надто часто якусь внутрішню вичерпаність, брак стимулів, безпатосність. При такому стані людині не сидиться на місці, і поїздки до Мюнхену на роботу

(три рази на тиждень) є для мене чимсь бажаним. Де лежить глибша причина, я не знаю. Може дуже вимучило душевно останнє літо, холоднє, понуре, з потопними дощами; це була справді кара Бога, одна з єгипетських бід. Ви самі знаєте, як багато значить для мене літо, нормальнє літо, і перебування серед природи, коли вона добра і творча. Я заздри́в Вам, читаючи опис Вашої подорожі по озерах і лісах: від Ваших рядків пахло сонцем, теплом і свободою».

Найчастіше і найбільше проте листи Михайла Костьовича віддзеркалюють фази праці над книжкою, від задуму починаючи. Звичайно мова йшла навіть одноразово про різні видання. У листі від 30 березня 1952, наприклад, — про вихід у світ «Гостя і господи» й задум до 35-ліття своєї літературної діяльності надрукувати книжку перекладів з С. Георґе. В наступному, — що «Георґе» вже складається, а хочеться ще й «Вибраного Рільке». Тут же — плян перекладу Леконта де Ліля. Листи за жовтень, листопад, грудень це суцільний потік відомостей про працю над «Антологією французької поезії» і над «Вибраними творами Рільке, Гофманстала, Давтендая». І, правда, відгук на мою студію «Рільке на Україні».

1953 рік почався щасливо: «За кілька годин перед Новим роком прибули до мене з Філядельфії перші два примірники 'Держави слова'... Але поруч згадується про матеріальний неуспіх «Вибраних поезій» С. Георґе. А це початок турбот про книгу перекладів з Рільке, Гофманстала, Давтендая... У цьому році Михайлові Костьовичеві вдалося знайти краще мешкання: «Район — той самий, тобто найкращий, як на мій смак і мірила». Взагалі ж турбот випало і на цей рік досить. Найгіркіші з них такі: 1) надто повільно розходиться наклад «Держави слова», 2) майже не зголошуються пайовики для видання «Антології французької поезії»...

В листі з 12 травня 1953 Михайло Костьович задав час виходу з друку його першої книжки: «Ви пишете про 'дивнє відчуття', наче перед Вами не так багато часу лежить, щоб верстати довгий шлях. Не вірте цьому відчуттю! Коли вийшла під час війни моя збірка 'Луни літ' і Володимир Гординський (брат С. Гординського) запросив зібране невелике товариство випити за мою першу книжку, я мав сумнє почуття, що дальших збірок мені видати не судилось. Проте вийшло інакше».

«Я перекладаю потроху з Л. де Ліля, маючи намір укласти збірку своїх перекладів з нього. За пляном збірка має бути в основному закінчена на порозі 1954 року. В зв'язку з моєю працею в 'Суч. Укр.' я маю тепер значно менше вільного часу, проте плян повинен бути виконаний. Хай живе українська література! Хай гинуть її вороги!»

У серпні прийшла з Авґсбурґу стара новина: книги не йдуть... Що проте зовсім не підрізувало поетового бажання все більше перекладати все нових авторів. Цього разу Михайло Костьович захотів познайомитися з творами австрійського поета Й. Ляйтгеба та німець-

кого поета з Буковини Павля Целяна. — Два вірші останнього було включено до німецької антології.

В наступному листі М. Орест згадав про найновішу книгу Т. Осьмачки, як також зачепив питання про провінціалізм нашого письменства: «Осьмаччині 'Китиді часу' переглядав. Жахливо! Ця книга найкращий інструмент для тих, хто хотів би доводити нездатність української мови створити свою літературу.

... Ви маєте цілковиту рацію, говорячи про задушливу провінційність нашого літературного життя як про причину тяжіння талановитих людей до 'чужого поля'. Я це завжди знав — і завжди вітав і підносив явища в нашій літературній житті, які мали 'вищу рангу'. За 20-их років, наприклад, неоклясицизм був чинником, що стверджував суверенність української літератури супроти советського українського провінціалізму Пилипенка, Загула, Я. Савченка, Б. Коваленка і т. д. Літературне життя на еміграції, здавалось, було покликане остаточно роздушити цю атмосферу ідейної, мистецької і всякої іншої вузькості. На жаль, прийшли до голосу також провінційні гennі, демагоги і амбітні кар'єристи...»

Нарешті у 1954 році довелося М. Орестові видати «Антологію німецької поезії». — Німецьку й французьку антології Михайло Костьович розглядав «як два великі свої козирі». На черзі стояв вибір з творів Леконта де Ліля. А жаль було йому, що літо того року вдалося таке жахливе: «Також задоволений, що Ви зробили подорож і 'прівітрилися'. Ми мали жахливе літо: безперервні дощі і майже безперервний холод. Так 'похоронив' я вже друге літо в Німеччині (перше, теж дощове і похмуре, було в 1948 році). До цього додайте три літні пори, що я провів за ґратами, і одну, проведену на півночі в таборах (чого я ніколи не подарую советській владі). Про свій настрій в червні і особливо в липні писати не буду... Літо прийшло до нас нарешті в вересні, і гарна погода трималась коло двох тижнів. Тепер знову непривітна погода».

Друга половина п'ятдесятих років — час завмирання нашого листування: п'ять і п'ять, чотири, три і три листи... Спершу моїх листів було більше, ніж Михайла Костьовича. Згодом уже й відповіді на «авісбурзькі послання» почали відкладатися. Михайло Костьович заперестував, проте обмін листами в наступних двох роках звівся до мінімуму...

На самому початкові 1955 року виявилось, що обидві антології, німецька й французька, так і не вийшли в світ у попередньому році... Дата на книгах, в цьому випадкові, позначала добрий намір і плян перекладача-видавця.

У великому листі Михайла Костьовича від 22 березня було кілька цікавих свідчень, — про симпатію і пошану до російського поета українсько-німецького походження М. Кирієнка-Волошина, про «здивування» з приводу обсягу літературного доробку Ю. Клена — аж шість томів по 350 сторінок, сповнений антипатії абзац про Т. Ось-

мачку. Додаток — переклад «української поезії» П. Целяна «Лист, осико, твій яснє...» з такою приміткою: «Переклав цей вірш М. Орест і додав до цього листа, щоб 'реально збагатити' його зміст».

В наступному листі згадується про антологію української поезії в німецьких перекладах Г. Коха, — кілька рядків про неї Михайло Костьович написав мені пізніше: «... я помітив, що деякі слабші оригінали вийшли в нього сильнішими, а деякі речі сильніші звучать в його перекладі блідіше», а також про творчі й видавничі пляни: 1) вибір поем і поезій де Ліля, 2) п'ята збірка оригінальних віршів, 3) нова книжка спадщини М. Зерова. Повідомлення про організацію «Української літературної газети» під редакцією І. Кошелівця.

В листі від 24. 8. 55 р. Михайло Костьович надіслав мені свій «Гімн»-жарт і такі ж дві «Маршових пісні», українську і німецьку:

Гімн

Оресте, перекладачів королю,
Преславен будь повік!
Свою в письменство владно внадрюй волю,
Глуши ворожий риж!

Керуй крило над порохом минуцим
В баварські гори і гори
Як вічний смолоскип, рокам прийдущим;
Державу слова сотвори!

Маршові пісні

- 1)
Наша Річка — невеличка,
Тоне в Барці дикий Чичка,
Чує геній Т. Осьмачка:
Найкричуща круче крячка!

- 2)
Es kommt die Klassenrache,
Ho! sinkt der Scherech-Drache.
Ist frei der Himmelsstieg; —
Wir rufen selig: Sieg!

Чи не перший раз — і останній! — Михайло Костьович згадав про товариську допомогу в настирливій щоденній праці: «Ігор Вячеславович (Костецький — О. І.) очоче взявся переписувати на машинці мої переклади з Леконта де Ліля, які я помалу готую до друку. Ця послуга тим більше приязна, що, за його власними словами, парнаристи його не заражають, лишают байдужим. Коли взяти під увагу, що недавно І. В. закінчив переклад всіх сонетів Шекспіра, серед яких є багато блідих, то лишається тільки знизати плечима...»

10. 2. 1956. «В цьому році я розпочав друге десятиліття свого проживання в богоспасенному місті Автсбурзі. Прибув я до нього наприкінці 1945 року. Хочу вірити, що впродовж цього другого десятиліття знайдуть великі події (позитивного, звичайно, змісту), які не дадуть мені приводу відзначити другий ювілей цього року.

Темпи 'великої жовтневої' революції, на превеликий жаль, дуже повільні в порівнянні з темпами 'великої французької' революції. Східній Робесп'єр зумів просидіти на своєму посту безконечно довго. Невже ж і далішні етапи розвитку забиратимуть так багато часу? Хочеться (принаймні) вірити, що ні.

Я недавно прочитав, що Дрейфус мав блаженство пережити всіх своїх ворогів. А я боюся, що мені доведеться померти раніше, ніж скінчить свої дні потворний бандит Сталін. Дяка долі, так не сталося. Великий Боже, який би це був для мене тріумф, якби доля дозволила мені побачити і пережити розпад і загибель червоної російської імперії!»

Про Сталіна написав Михайло Костьович також «заключне слово» в наступному листі: «Коба-Джугашвілі фактично убив режим. Поки йшлося про грандіозну і диявольську масакру всіх інших, крім партії, не було ніякого розходження між теорією і практикою. Але Сталін змасакував також партію. Це не передбачене в ідеології марксизму і лєнінізму, в усіх цих схемах, де дитячість інтелектуальна переплітається з подихом демонізму. Режим убито теоретично. Спадкоємці латають діри, бо ніяким пасажиром не хочеться йти на дно разом з кораблем. Ремонт може удались; але я від усієї душі бажаю їм, щоб їхні руки при цій роботі посохли».

29. 9. 1956. «Останні сенсації: М. Куліш реабілітований; готують до друку його спадщину (отже серед живих його нема). Крім того, в правах членів спілки письменників: Зінаїду Тулуб, Гната Хоткевича, В. Поліщука, Овчарова ('скрипниківівця'), бестію Бориса Коваленка і каналію С. Шабльовського, Епіка і невідомих мені Гордієнка, Н. Забару і Шехтмана.

Я сердечно радий, що З. Тулуб і Гнат Хоткевич пережили заслання і все пекло, з ним пов'язане. Припускаю, що лишилося при житті ще кілька достойних поваги письменників (не обов'язково мали поновляти в правах усіх відразу зокрема тому, що в сенсаціях того роду посталінська банда не зацікавлена).

Я гадаю, що Борис Коваленко має тепер гідний об'єкт для своєї критичної діяльності: советські тюрми, НКВД і концтабори. Якщо він напише такі мемуари келійно і сховає їх до кращих часів, йому проститься якась частка тих мерзот і підлостей, які він вчинив разом з іншим ланцюговим псом режиму в царині літератури — з С. Щупаком. Але боюся, що підлотник і далі лишиться підлотником».

В грудні Михайло Костьович розповів про свою працю над перекладами з італійських, англійських, польських і російських поетів, — над «Морем і мушлею». Пізніше для цієї збірки М. Орест переклав

також кілька речей поетів Португалії. Згадав і про підготовку до друку поезій П. Филиповича.

У відповідь на моє запитання про історію його перекладів з цілої низки романських мов Михайло Костьович написав: «Переклади з італійської поезії роблю за сумлінним інтерлінеаром у німецькій мові, що його компонує мені пані Келер (Koehler), італійка і викладачка італійської мови. В такий самий спосіб народились мої переклади з Камоїша. Ще мають народитися з еспанської поезії. Отже моя антологія 'Море і мушля' буде виглядати досить барвисто (а, може, строкато — і це буде гірше)».

Взагалі ж у цей час турботою Михайла Ореста був Филипович. Хоч уже на повістці денній став також збірник спогадів про неоклясиків, для якого і Михайло Костьович збирався «згадувати» трьох неоклясиків. Великою приємністю були для нього щойно прочитані спогади проф. Д. Чижевського про Ю. Клена. Професор обіцяв написати й спогади про М. Зерова: літом 1957 вони мусіли остаточно домовитися про написання і цих мемуарів. Вияснилося під цю пору також, що видання книжки фінансуватиме Товариство приятелів творчости М. Зерова в Австралії.

Настрій же у Михайла Костьовича був тяжкий. З'являлася думка про наближення смерті: «Маємо тяжкі втрати: помер М. Глобенко, помер проф. Люїджі Сальвіні. Також відійшов від нас В. Русальський. Досить часто я маю думку, що мені треба пильніше оглядатись на мої роки і поспішати з виконанням своїх плянів. Проте це не може бути стимулом до праці».

У листопаді Михайло Костьович написав мені, що проф. Д. Чижевський обіцяв йому написати спогади про М. Зерова й П. Филиповича, але обіцянки ще не виконав. Та й сам Орест плянував видати твори П. Филиповича, потім збірку «Море і мушлю», а тоді сісти за написання власних мемуарів про київські часи: «Не закінчивши одного, я не смію починати другого». — Австралія ж поставила передумовою для фінансування книги — зібрати спогади про різних авторів: і про П. Филиповича й про М. Драй-Хмару.

Під новий рік до мене вже приплив «Филипович». А листів Михайла Костьовича ще довго-довго не було. У квітні, отже слідом за ластівками, прибув з Авсбургу аркушиж розважно списаного паперу — довгожданий лист: «Мені було дуже приємно прочитати Ваші рядки, присвячені 'Поезіям' П. Филиповича. Моя праця розрахована на 'українську вічність'. Але, коли йдеться про конкретну обстановку, то я працюю на дуже нечисленне коло осіб, до якого належите і Ви. Мене бадьорить те, що кожна моя публікація знаходить серед того кола признання і привіт». А далі новини про «Море і мушлю», про появу антології української поезії В. Державина і про надання Михайлові Костьовичеві титулу доктора філософії УВУ.

У червні 1958 М. Костьович згадав давні часи і Київ: «Пані П. помилляється: за студентських років я ходив у пальті, перешитому з вій-

ськової шинелі англійського виробництва (після поразки Врангеля советам дісталася у руки велика кількість таких шинель). Воно було темнозеленого кольору і фігурувало в одній донощицькій статті, зміщеній у стінній газеті. Написав її Л. Смілянський, тоді комсомолець... Я міг би теж розповісти Вам багато чого про свої студентські роки. Для цього треба зійтися до купи. Приїздіть до Мюнхену! Для цього є добра нагода: 800-літній його ювілей.» — Зі спогадами про неоклясиків — клопоти: автори не спішають писати. Надіслали матеріял тільки О. Филипович та Оксана Ашер...

Сумний лист наприкінці року: надійшла вістка про смерть брата Костя (два роки тому!). Радість давала поетові тільки надія, що ось-ось вийде з друкарні у світ братова збірка «Королляріум». Та літо в Баварії було у 1958 році напричуд гарним: «Деякі дні були просто клясичні». Михайло Костьович мандрував трохи в товаристві І. Костецького й Е. Коттмаер.

У 1959 році Михайло Костьович видав нарешті братів «Королляріум» і свою книгу «Море і мушля». Радів кожному прихильному відгуку про свої видання. Для згаданого збірника перекладів Михайлову Костьовичеві бракувало деяких відомостей про І. Анненського. У зв'язку з цим він написав мені листа, в якому було кілька небезітересних рядків про «время оное»: «Я знаю, що Анненський був директором колегії Павла Галагана. Знаю зокрема, 'приватним порядком', від мами моєї симпатії в Києві. Вона оповідала мені, що І. Анненський охоче танцював на закритих вечорах у колегії і взагалі мав репутацію 'директора-душки'. Батько цієї дами був викладачем у колегії (однієї з античних мов) і походив з Чехії (отже, як і ми, був емігрантом)».

На початкові січня 1960 прийшла з Авгсбургу добра новина: в німецькій бібліотеці вдалося знайти примірник «Нового українського письменства» М. Зерова. «Воно ляже, — зразу написав мені Михайло Костьович, — в основу нового томика братової спадщини, друк якого я хочу розпочати вже цього місяця». Дійсно, книга в середині вересня була вже майже складена... І все ж про перші відгуки на новий том спадщини М. Зерова Михайло Костьович повідомляв мене... у листопаді 1961 року. Найсоліднішим відгуком на книжку була рецензія В. Чапленка в «Українському самостійникові».

В першому ж листі шестидесятого року М. Орест дуже лаконічно відповів мені на «закид» чисто мовного характеру: «Щодо моєї лексики. Я зовсім не черпаю 'обома пригорщами з ставка слов'янщини'. Але те, що має бути взяте, я беру». І у відповідь на моє запитання про «мітологічний», про таємничий просто «Інститут літератури» написав, до появи п'ятої публікації, він «провадитиме завуальоване існування...» Через рік, 7. 3. 61, я раптом одержав не тільки інформацію про «Інститут літератури», а й пропозицію вступити до видавничого товариства.

У 1960 році Михайло Костьович все настирливіше жалівся на перетому і слабкий стан здоров'я та на турботи з мешканням.

«Довелося змінити не тільки мешкання, а й переїхати до авгсбургського передмістя Штадтбергену. Тут мав він дві кімнати в домикові, що виглядав впрост до полів і лук. За пів кілометра — шуміли вже ліси...» Але: «... я маю тугу за моїм старим районом (Пферзее), де я проживав так багато років. Ріку (Вертах) і канал мав я буквально під боком. Недалеко від мого старого мешкання — міський парк, над рікою і каналом — багато дерева і т. д.

На дорогу до Клясі я витрачаю тепер 35-40 хвилин, а давніше досить було 20.

Я дружу з Клясі, починаючи від того його віку, коли в нього виникла здатність відчувати приязнь до інших, як така. Якби його не було коло мене, моє життя було б досить порожнє».

Останні роки Михайло Костьович часто надсилав мені фотографії. Серед них — і маленького приятеля свого Клясі Фіндайзена. На одному з них Михайло Костьович написав: «Клясі в день свого шестиліття (18. 5. 1960), з рушницею за плечима, моїм подарунком з цієї нагоди. Расовий хлопчик!» Приятелі навіть мандрували разом, я маю на увазі подорож поза Авгсбург.

У мене є гарне фото: Клясі між Михайлом Костьовичем та І. Кошелівцем перед зовсім «українською» хаткою у містечкові Фрідбергові... Бував Клясі й у Мюнхені, звичайно. А як же!

Нарешті справа з мешканням уладналася, щоправда аж 16 червня 1961: «Маю всі умови для нормальної праці. Аби тільки настрої покращав. Останніми часами справа з моїм життєвим еляном виглядає зовсім не блискуче».

Передчуття Михайла Костьовича не були фальшивими — 25 лютого 1961 він пережив серцевий напад — «Лікар сказав, що він був наслідком низького тиску крові. Кілька днів я був не в своїй тарілці; тепер уже прийшов до норми. П'ю ліки і менше кур'ю».

Літературних справ М. Орест в своїх листах останніх років майже не чіпав. Він жив своєю роботою... і своїми трагічними передчуттями. Про все інше мова в наших листах здійснювалася, так би мовити, на один рядок:

«Мені Льорка не промовляє, і розмови про нього мене цікавлять дуже мало». — В той час «На горі» видало вибрані твори еспанського поета.

«Підтримую Вас у Вашій концепції: привабливіше писати про те, що є люба, а не про те, що треба критично аналізувати».

«Проф. М. Калиновича важко було не любити. Тепер про нього пишуть в 'УРЕ', — а як йому вдалося зробити так мало. А чим став би він у тім разі, якби ми мали власну державу? Велетнем!»

Згадував також симпатичного йому, обом нам, проф. С. Родзевича. Досить часто мова заходила про В. Державина.

Уже не вдалося Михайлові Костьовичеві видати збірку своїх оригінальних віршів «Пізні вруна». Про неї написав він мені вперше

напровесні 1961. До поетового шестидесятиліття хотілося йому видати її...

Ця нездійснена «худенька збірка» відбивала внутрішній стан поета: «Минулий рік, дуже невеселий для мене, а часами і тяжкий, показався неплідною смоковицею стосовно віршописання, навіть перекладного. Хочу вірити, що насталий рік принесе позитивну зміну також під цим поглядом».

У вересні 1961 Михайло Костьович мандрував Німеччиною: «... я зробив подорож і відвідав Райнціну і Вестервальд. Поїзд довго їхав вздовж Райну, і я мав враження, про які коротко сказати не сила. Разом з пані Н. Павлушковою і її мужем оглянув Кельнський собор. У Лїмбурзі мав колосальну приємність оглянути тамошній пізньороманський собор. Вормський собор побачив з вікна поїзду. Погода сприяла моїй подорожі першорядно.

Коли душа пририта, людина має подорожувати. Тоді вона починає відчувати на спині крила».

Ще раз у серпні 1962 Михайло Костьович писав, що збирається проїхатися Райнціною, а в жовтні — що подорож вдалася. Згадує романський монастир Марія Лаах і відвідини Костецьких в Ансбахові.

Та в основному листи Михайла Костьовича «крутилися» довкола його видавничих плянів. Найбільше — про збірку спогадів про неоклясиків. Просив часом допомоги: треба було знайти людей, що знали київських поетів...

Збірник готувався на 1962 рік. У січні 1962 М. Орест повідомив мене, що збирання матеріялів уже закінчилося. Але разом з тим жалівся, що підупадає його працездатність. І що причин цьому кілька; хоч щодо руху на свіжому повітрі «у мене все гаразд: я органічно потребую зробити в день щонайменше два кілометри»...

У липні 1962 Михайло Костьович розповів про свої видавничі пляни: крім збірника про неоклясиків і «Пізніх вун», хотілося вже приступати до друку «Строфіки» І. Качуровського. В наступному місяці виринає — здійснена у 1963 році! — ідея «Німецьких новель» у перекладі М. Ореста: Г. Гессе, Я. Вассерман, Г. Майрінк, Р. Рільке, К. Едшмід.

Михайло Костьович радів, що його «Неоклясики» майже несподівано поповнилися цікавим матеріалом: «Я негайно скористався з Вашої поради і написав пані Г. Журбі. Вже одержав від неї невеликий, але цінний матеріял. Хочу написати їй у справі деяких доповнень».

В останніх двох листах 1962 року і в єдиному листі 1963 прохав мене написати статтю про полтавського письменника П. Й. Капельгородського. В трудневому листі Михайло Костьович виявив навіть несподівану настирливість: «Цілком згоден з Вашою думкою про доцільність концентруватися на основних нечисленних роботах і бажаю Вам успіхів щодо завершення початих творів. Але прошу Вас дуже зробити невеликий 'відскок' і написати про П. Капельгородського.

Буду Вам з цим набридати, поки не одержу від Вас готового матеріалу».

Я сміявся. І не знав, що був то передостанній лист Михайла Костьовича. Останній прийшов в лютому 1963. З повідомленням про вихід у світ «Семи німецьких новель». І про останнє свято Михайла Костьовича: «Новий Рік я зустрів у своєму мешканні разом з милим гостем — Вольффрамом Бурггардом, сином Юрія Клена, який прибув з Канади і виступав у Мюнхені на вечорі, присвяченому пам'яті його батька. На цій вечорі я познайомився з симпатичним українцем з Австрії Карлом Зісом.

... У Костецьких буду, коли надворі потепліє. Нас душить незвична для Німеччини зима. Стоять більші або менші морози, відлиг жадних!»

Наприкінці листа Михайло Костьович згадав про мої студії німецько-українських літературних зв'язків: «Мені симпатична ідея Вашого збірника: Ляйтгеб, Клеппер, Бавер. Хто знає, може ця ідея народилася під щасливою зорею і знайде своє втілення у формі книги?! Путі майбутнього не достежні».

Путі майбутнього не достежні...

Щойно 20. 3. 63 газета принесла повідомлення про смерть Михайла Костьовича, що сталася 12 березня в Аугсбурзі. Наче на доказ цілковитої неймовірності факту в голові засвітилася ціла мережа дат: 1 березня відіслано йому рукопис жаданої статті, 15 березня одержано його німецькі новелі, вчора, 19 березня, пішов йому лист з подякою за подарунок книжки...

Та з усіх березневих дат цих залишиться в пам'яті одна — 12 березня, шоста двадцять вечора: коли захлинулася, об скелі вічності розбилася хвиля чернечого життя мистця, поета; коли назавжди вибрані з океану рідної мови, зімкнулися в гармонійне коло довершеності поетові слова... Початок і кінець.

У видавництві ПРОЛОГ вийшла з друку збірка матеріалів з історії України

ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ

Упорядкування і вступна стаття Богдана Кравцева.

Книжка має 252 стор. Ціна 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися безпосередньо до нашого видавництва або наших представників по окремих країнах.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

ДМИТРО АНДРІЄВСЬКИЙ: ГОРІ ІМІЄМ СЕРЦЯ

Годі було передбачати, щоб у наш вік загального зматеріялізування життя в усьому світі питання віри та релігії могли повернути до себе увагу в такій мірі, як це є тепер. А сталося це у зв'язку з рухом за єдність християн. Почався цей рух, мабуть, заснуванням з ініціативи протестантів Світової ради церков. Цю ідею єдності висунуено також на Вселенському соборі католицької церкви, на який багато некатоліцьких церков вислало своїх спостерігачів. Ідея набрала ще більшої сили в наслідок зустрічі голови католицької церкви папи Павла VI з вселенським православним патріархом Атанагорасом I і початого ними діалогу між двома головними християнськими церквами. Поволі в цей рух за єдність християн включаються ширші кола інтелектуалістів і вірних взагалі. Щобільше, висувається ідея зближення не тільки християн, а всіх, хто вірує в єдиного Бога.

Спробуємо розібратися в тому, що діється в цій площині навколо нас.

Прагнення до єдності посилилося тим, що на Вселенський собор запрошено також представників некатоліцьких віровизнань. Це — було виявом сердечної доброти та глибокого розуму інспіратора собору папи Йоана XXIII. Після його смерті ідею єдності християн перебрав його наступник папа Павло VI, людина іншого складу ума і темпераменту, однак віддана провідній ідеї свого попередника. І власне ця людина зробила перший крок у напрямі зближення до православної церкви, мавши своїм партнером патріарха Атанагораса I, який, до речі, вже раніше снував думки, якими жив папа Йоан XXIII. Значення діл цих трьох великих особистостей вимірюється фактом, що з часу поділу церкви в 1054 році проминуло понад 900 років, і що від останнього контакту між головами обох церков, що мав місце на фльорентійському соборі в 1439 році, пройшло понад 500 років. І лише тепер римський папа і царгородський патріарх зустрілися в Єрусалимі на Оливній горі — на шляху Христа до Голгофи.

Це — подія історичної ваги, і тому варто приглянутися до неї ближче, усвідомити її зміст, зважити можливі наслідки її для людства, для всього християнства, для нашої національної спільноти і для кожного з нас зокрема. Тут може бути місце для різного роду підходів до проблеми. Її можна розглядати в площині есхатологічній, додаючи в подіях волю Вищої Сили, руку Провидіння Божого. Але можна також замислюватися над нею в площині чисто земній, ана-

лізуючи події і шукаючи в них суспільного та психологічного змісту. Ці два можливі підходи не суперечать собі взаємно і себе не виключають. Чи людина не є, за наукою християнства, відблиском Божого духа і чи ми не виховані в християнській цивілізації?

Автор вважає себе компетентнішим щодо другого підходу вже тому, що підхід перший вимагає кваліфікацій, яких він не посідає, а також тому, що другий підхід може привести до висновків, що матимуть практичне значення для нашої національної дійсності.

Підходячи до цих подій та їх головних чинників, почнемо дещо з особистого досвіду.

Справа в тому, що мені довелося пізнати теперішнього патріярха Атенатораса I в 1948 році, коли він залишав пост архієпископа грецької церкви в Америці, щоб повернутися до Європи на становище вселенського патріярха в Істанбулі. Перебуваючи в той час у Нью-Йорку, я зголосився до цього високого достойника православної церкви і попросив про авдієнцію в нього. Пішов до нього сам, навіть без перекладача і говорив з ним французькою мовою. Під час нашої розмови я нагадав архієпископові про Україну, про її давні зв'язки з Візантією, а також заторкнув становище Української Автокефальної Православної Церкви. Це була чисто приватна розмова, бо я не мав жадних уповноважень і виступав виключно як приватна особа. Цих кілька уточнень мають свою вагу, бо допомагають належно оцінити теперішнього патріярха як людину.

Владака прийняв мене, людину не відому йому, дуже приязно, не в'яжучись жадною етикеткою чи формальностями. Ми розмовляли при філіжанці турецької кави. Попрощався він зі мною так само приязно, як і прийняв. Жадних наслідків моя візита не мала і не могла мати. І патріярх напевно давно вже забув про цю випадкову зустріч з українцем. Може, я не пригадав би її собі, якби не події останніх місяців, зокрема подорож патріярха до Палестини і його зустріч з папою. Мені здається, що та відкритість душі, яку виявив патріярх у ставленні до папи Йована XXIII та папи Павла VI тепер, дещо з'ясовується тією одвертістю, яка полонила мене при побаченні з ним.

Відтворення в пам'яті цієї зустрічі нагадало мені не менше пам'ятну розмову з митрополитом Андреем Шептицьким, яка мала місце в 1943 році у Львові. Тоді я зголосився до шанованого та любленого всіма митрополита, також не мавши іншої мети, як засвідчити свою глибоку пошану до нього. Я завжди мав до первоієрарха української католицької церкви великий пієтет, як до людини великих чеснот і високого інтелектуального рівня та гарячого патріота своєї уполітованої батьківщини. Ця висока оцінка його особи ще збільшилася в мене в наслідок розмови з ним. Митрополит прийняв мене надзвичайно тепло і зачарував мене своєю безпосередністю. Наша розмова була невимушеною та цікавою. Зворушливо було бачити перед собою людину великого серця та розуму, а zarazом простого і приступного

співрозмовця. Ця зустріч та розмова залишилися в моїй пам'яті живими та світлими на решту життя.

Дві постаті — патріярха і митрополита — стоять у моїх спогадах одна поруч одної. Вони багато в чому подібні фізично та морально: обидва високі і величні, обидва — з маєстатичними бородами, обидва — мудрі, лагідні та усміхнені. І, нарешті, чи не еднають їх також велике серце і турботи за єдність християнства? Чи митрополит не був упродовж усього свого життя великим поборником єдності церков — східньої та західньої? Чи не працював він увесь свій вік на благо цієї єдності? Разом з бельгійським кардиналом Марсьє вони трудилися на терені Бельгії та Голляндії для цієї справи. Я мав також щастя пізнати і цього останнього, до якого свого часу звертався в справі українських студентів Лювенського університету і який також належить до велетнів духа, споріднених з митрополитом і патріярхом. І так три постаті згаданих церковних достойників стоять у моїй пам'яті, об'єднані одною високою ідеєю єдності християн.

Я тільки випадково заторкнув проблему єдності християн, викликавши в своїх спогадах постаті відомих нам поборників цієї великої ідеї. Однак я ніколи не забирав слова і тепер не забиратиму його в цій справі. Вона понад моїми силами і поза мою компетенцією. Щобільше, мені не видається навіть вказаним порушувати її в наявних світових і наших, українських, обставинах. Це питання належить богословам. На обговорення цього питання ще вистеє година, коли душі християн будуть належно приготовані. А до цього дійде лише тоді, коли більшої сили набере основна заповідь Христа: «Любіть ближнього свого, як себе самого». А щодо цієї заповіді, то автор вважає себе в праві забрати слово і прикласти свою руку, щоб ця заповідь була стосована. Ця заповідь входить у гру в наших зносинах з іншими людьми, а насамперед у зносинах з нашими земляками, українцями. З огляду на цю заповідь ми вважаємо нашим обов'язком працювати над зближенням українських церков — православної та католицької.

Спираючися на наведених заложеннях і нав'язуючи до науки вищезгаданих авторитетів, вважаємо нашим моральним обов'язком включитися в рух, що прагне до здійснення єдності християн. Охрищені в православної церкви, ми покликані діяти передусім серед української православної спільноти, дбати насамперед про українську православну церкву. Тому для нас не є байдужими такі факти, наприклад, що нашу церкву не запрошують на конференції та собори інших православних церков, що її спостерігачів немає на Ватиканському соборі, де представлені мало не всі православні церкви. Нам здається, що це є ненормальним явищем, кривдять нашу церкву і наш народ. Однією з причин такого жалюгідного стану є зруйнування цієї церкви радянським режимом на Україні, як також і свого роду дезорганізація, що існує в ній у країнах вільного Заходу. Тут вона поділена на три митрополії — в Європі, Канаді та США, і на ряд епар-

хій, підпорядкованих чи не підпорядкованих царгородському патріархові.

Такий сумний стан є майже справжньою трагедією. Він спонукав нас разом з іншими православними українцями Німеччини, Франції та Великобританії звернутися в січні 1964 до трьох українських православних митрополитів з висловами нашого болю за долю УАПЦ і з проханням, щоб вони приклали всіх зусиль для направи як на внутрішньому, так і на зовнішньому відтинках. При цьому ми висунули також українську національну рацію, яка вимагає упорядкування відносин в українській православній церкві. Ми вважали себе в праві звернутися до наших владик з таким проханням. До цього уповноважувала нас давня українська традиція, коли миряни забирали слово і прикладали руки до справ церковних, як це було з братствами в XVII ст. і при заснуванні Української Автокефальної Православної Церкви. В наших зверненнях ми не заторкали питання з'єднання церков, а тільки звернули увагу наших владик на можливість і konieczність взаємної пошани та терпимости між українськими православною та католицькою церквами, між священством і між вірними. Хочемо вірити, що наші звернення не залишаться без наслідків, а принаймні не без відповіді.

Плянуючи нашу акцію, ми укладали її в широкі рамки руху за єдність християн, за яким ми стежимо віддавна. Нам було відомо, що цей рух натрапляє на різні труднощі та перешкоди. І якщо спротив проти нього, як вияв певного консерватизму, є менше слідний у католицьких колах, то це є наслідок стрункої дисципліни, що планує в католицькій церкві. Натомість брак такої дисципліни в православних церквах сприяє вияву кожного найменшого спротиву. Тож не можна дивуватися, що намір патріарха Атенагораса поїхати до Палестини, щоб там зустрітися з папою Павлом, викликав поважні розбіжності серед високих ієрархів православних церков. Найдивнішою та найгострішою була постава голови грецької церкви архієпископа Хризостомоса, який спротивився цій подорожі, хоч 80% його вірних раділи з її приводу. Тим не менше патріарх Атенагорас не змінив свого наміру: він відбув свою подорож, зустрівся з папою і заплянував з ним цілий ряд заходів щодо зближення церков.

Тож не доводиться дивуватися, що і наші заходи включитися в світовий рух за єдність християн не були прийняті одноставно українцями. Дехто з-поміж видатних православних громадян, до яких ми звернулися з пропозицією підписати наше звернення, завагався, а інші так і відмовилися. Тут варто замислитися над причинами такої постави. Ми бачимо ці причини насамперед в упередженні вірних західної та східної церков, яке постало в наслідок історичних умов, за яких мотиви релігійні тісно переплелися з мотивами політичними та національними. Для унагляднення того факту досить нагадати Берестейську унію, втручання поляків у церковні відносини між українцями і, нарешті, впливи на українців росіян, які завжди були во-

роже наставлені до Заходу і до Риму. Все це викликало в душах деяких православних злобу та почуття відплати, які стояли їм на перешкоді, щоб належно оцінити ідею єдності християн.

Однак ця ідея і весь рух за єдність здобувають щораз більший відгомін у світовій громадській думці. Впадає в очі, що протестанти і католики, між якими є більші різниці в справах догм та віровизна-невих обрядів, ніж між православними і католиками, почали діалог при нагоді конгресів Світової ради церков і виявили готовість зблизитися, зокрема під час Ватиканського собору, на який протестантські церкви вислали численних офіційних спостерігачів. Немало сприяли їхньому наближенню спочатку брутальні, а згодом підступні заходи безбожних комуністів, що зміряли до морального роззброєння християн. З цього погляду Хрущов та президія ЦК КПРС перейшли на всі межі підлабузництва щодо Ватикану, і це не раз вражало вірних і викликало їхні побоювання. Однак в кінцевому рахунку постава Москви до церкви радше виходила на користь ідеї об'єднання християн, ніж її послаблювала. Але найбільше вражаючим успіхом є зустріч папи з патріархом, до чого немало прислужилася обставина, що ця зустріч відбулася на тій землі, де народився, жив, навчав, помер і воскрес Ісус Христос.

Майже напередодні цієї великої події, при кінці 1963 року, мала місце подорож архієпископа Української Православної Церкви в Америці Мстислава до Європи. Оскільки можна орієнтуватися, владика поклав собі побувати в Істанбулі, щоб в оточенні патріярха Атенагораса I розвідати про його погляд на справу зближення церков. При цьому наш владика також мав намір побувати в Римі і пригледитися до собору, вислухавши наперед думки патріярха про це. За даними інформаціями архієпископ Мстислав знайшов повне зрозуміння та моральну підтримку в патріярха щодо своїх намірів. Також у Ватикані поставилися до нього доброзичливо такі отці собору, як голова Комісії для християнської єдності кардинал Беа та член цієї комісії архієпископ Віллебранс, які запросили нашого владика на собор у ролі гостя. Вітали в своєму колі православного владика також і українські католицькі єпископи — отці собору. Виглядало, що місія архієпископа Мстислава увінчалася успіхом.

Ця місія знайшла повне визнання серед широких кіл українського громадянства — як серед православних, так і серед католиків. Знаменним є факт, що звернення до митрополитів, про яке була мова вище, було заплановане і почасті здійснене, заки архієпископ Мстислав прибув до Європи. Це свідчить, що серед українців, розпорошених по всіх континентах, нуртують ті самі думки та існують ті самі прагнення щодо направи взаємин між християнами. Приклад патріярха Атенагораса тільки підсилює гін до такої єдності і скріплює їхні позиції солідарності. Зрештою українці, поділені між двома церквами, і то в дуже драматичних історичних умовах, мусять гостро відчувати потребу єдності вже з огляду на своє важке становище націо-

нальне, політичне і державне. Так чи інакше той відгук, що його серед українців знаходить ідея єдності християн, промовисто свідчить, що серед українців не бракує людей доброї волі, які часто згадуються у Святому Письмі і в яких ліпші прикмети людської вдачі — доброзичливість та згідливість — переважають над почуттями злоби та ненависти.

Але, річ ясна, в нашій громаді дала себе відчути при нагоді різних заходів у справі зближення на ґрунті християнства також і друга сторона людської вдачі, недосконалої і за своєю природою гріховної. Поряд з відмовою підтримати звернення до митрополитів мали місце також і ворожі виступи проти всякого наближення православних до католиків. Саме в час приїзду архієпископа Мстислава до Лондону там появилася одна публікація, про яку вже була згадка в українській пресі. В ній засуджено православних українців за участь у студійних днях, організованих Українським християнським рухом у Римі, засуджено їх за участь в аудієнції у папи. При цій нагоді висипано цілу купу напастей на католиків. В інших виданнях, що появилися за океаном, на адресу архієпископа Мстислава з приводу його подорожі до Європи, кинуте не один закид і висловлено не одну погрозу. Вона бо стоїть у зв'язку з намаганнями українців включитися у світовий рух за єдність християн і шукати шляхів та способів, щоб реалізувати цю ідею в нашій українській дійсності.

Можна подумати, що мотивом, яким керуються противники зближення між українцями православними і католиками, є «велика любов» тих чи тих до своїх власних церков. Але на практиці маємо приклади, що люди, які виступають проти намагань у цьому напрямі, є тими, що їх годі побачити в їхній православній церкві — навіть у найбільшій святя. Нав'язуючи до цих прикладів і заглиблюючись у людську психологію, доводиться ствердити, що такими противниками єдності керує не турбота за православну церкву, а ненависть до церкви католицької — не любов до ближнього, а злоба та відраза до українця іншого віровизнання. Таж від самого зближення людини до людини немає жадної загрози для релігійної спільноти, так як немає користи для цієї спільноти від плекання почуття помсти за давні кривди та урази з боку вірних іншої церкви. Натомість була б для всіх користь з того, якби ми всі ставилися з пошаною і толеранцією до переконань та вірувань наших ближніх, з якими доводиться стикатися, жити і співпрацювати.

В наші дні йдеться передусім про велику справу — про відмолодження Христової церкви на землі, про привернення їй сили та свіжости, про одуховлення нашого зматеріялізованого світу її засобами. А до цього може прийти лише тоді, коли очистимо наші душі від пережитків давніх трагічних подій, від давніх чвар та спорів, які привели до розбрату і розколів. І тут ідея єдності християн може послужити живою водою, чарівним зіллям, моральним ліком, при допомозі яких погояться духові рани. Не знати, коли і як буде здійснена

організованих формах ідея єдності християн. Тим часом мова йде про моральне озброєння одних християн перед іншими. «Шлях є довгий» — сказав Атенагорас I Павлові VI. І це правда. Однак все вкає на те, що в цім напрямі вже перейдено лінію, за якою не може ути повороту назад.

Українці — як православні, так і католики — не можуть стояти сторони світового руху до єдності християн. Вони будуть втягнені, они вже є у вирі цього руху. А ті негативні явища та прикрі випадки, про які була мова, є надто дрібними, щоб вони могли щось мінити в започаткованому процесі також серед нашої національної пильноти. З повною відповідальністю можна ствердити, що виступи пресі і заходи в площині суспільно-церковній викликають серед країнців на чужині більше схвалення, ніж осуду, більше підтримки, ніж опору. Ми переконані, що не тільки серед греків велика більшість стоїть за єдність християн, не зважаючи на поставу голови рецької церкви в цій справі, але і серед українців — як православних, так і католиків — більшість приймає цю ідею за свою і морально її підтримує. Це все управно сказати собі та іншим: «Горі мієм серця».

В Інституті літератури коштом Товариства приятелів творчости Миколи Зерова в Австралії зийшла з друку книга:

Б Е З С М Е Р Т Н І

Збірник спогадів про

М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару.

Книга розміром на 20,5 друкарських аркушів (344 стор. + 16 ілюстрацій на окремих вкладках крейдяного паперу), великого формату, містить статті-спогади 23 авторів, про життя і творчу діяльність трьох видатних постатей нашої літератури XX століття.

Ціна одного примірника: у США і Канаді — 4 долари (полотняна оправа — 4,50 дол.), в Європі — 15 нім. марок (полотняна оправа — 17 нм), в інших країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

У справі набуття книги просимо звертатися на одну з таких адрес:

T. Kropywiansky. 1098 So. Clarkson St., Denver 9, Colo., U.S.A.

M. Borys. 8 München 9, Dollmannstr. 4/III, Deutschland.

K. Kasdoba. 10 Beaconsfield St., Unley, South Australia.

„Peremoha“. Av. J. M. Campos 556, San Andres, F. C. G. Mitre,

Pr. Buenos Aires, Argentina.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

ПЕТРО Ю. СТЕРЧО: **УКРАЇНЬСЬКА СПРАВА В МІЖНАРОДНІЙ ПОЛІТИЦІ 1938-1939**

Ця тема заслуговує на увагу наукового дослідника і на те, щоб їй присвятити значно більше уваги, ніж це можливе у короткій статті. Зацікавлення політичного, наукового та публіцистичного світу українською проблемою в час існування автономної Карпатсько-Української держави набрало було таких широких розмірів, що впродовж кількох місяців вона була в центрі уваги міжнародної політики. У той час появилось кілька книжок про Україну. Світова преса помістила безліч статей про українські визвольні змагання, а державні мужі тодішніх великодержав дбайливо слідкували за ходом подій навколо української справи.

Ця проблема ще не розроблена як слід, хоч варто було б присвятити їй навіть ряд студій. З огляду на розмір цієї статті мені довелося обмежитися виключно дипломатичною акцією тодішніх державних мужів, які так чи інакше були зацікавлені українською справою, і не заторкати інших аспектів. Це обумовлює і характер використаних тут джерел, які майже цілковито обмежуються офіційними документами міністерств закордонних справ відповідних країн.

*

Крім чотирьох окупантів України — СРСР, Польщі, Чехо-Словаччини і Румунії, явні чи приховані претенсії на українські землі мали також Угорщина та Німеччина. Перша заявляла претенсії на Карпатську Україну на підставі т. зв. історичного права посідача. Натомість гітлерівська Німеччина мала свої пляни щодо України в рамках концепції т. зв. «життєвого простору» для німецького народу як народу вищої раси.

Сьогодні зміст німецької концепції «життєвого простору» вже загальновідомий, бо Гітлер здійснював його в Східній Європі під час другої світової війни брутальною силою. Не будемо тут її аналізувати, однак хочемо відмітити, що ця концепція має свою далеко старшу історію. Вже Отто фон Бісмарк проповідував, що тільки «сила творить право», а цісар Вільгельм I твердив, що німецька нація має місію накинати свою культуру менше культурним слов'янам. Ще далеко до першої світової війни існували в Німеччині різного роду гуртки, що плекали концепцію расової вищости німецького народу, який, за їх передбаченнями, коло 1950 року мав би бути єдиною панівною нацією в Європі. Всі інші народи в той час мали бути підкорені і слу-

жити німецьким надлюдям. Провідний пангерманіст своєї доби Павль де Лєгард, ще в 1881 році проповідував думку, що слов'яни мусять бути усунені з простору Чорного моря, а цей простір повинен бути заселений німцями. Згідно з інформаціями д-ра Павля Рорбаха німецькі політичні кола на чолі з Вінклером і Ліндеквістом плянували під час військової окупації України в 1918 році заселити Крим, Херсонщину і Таврію всеціло німцями. Отже гітлерівська концепція мечем здобути «життєвий простір» для німецького народу в Східній Європі, зокрема в Польщі та Україні, і підпорядкувати його плугові німецького землезагарбника, висунена в 1925 році в «Майн Кіампф»¹⁾ зовсім не була новою. Коли приглянутися до плянів Гітлерових попередників, з одного боку, і до поведінки Гітлера під час окупації Польщі, Білорусії та України в другій світовій війні, з другого, побачимо цілковиту паралелю між ними.

Не зважаючи на зусилля українських політичних кіл у період між двома світовими війнами, висунути українську проблему на міжнародний форум не вдалося. Щойно постановля автономної Кіарпатсько-Української держави в рамках федерації чехів, словаків та закарпатських українців і з цим зв'язані події 1938 року висунули українську справу не одне з передових місць міжнародної політики. На шкоду для українського визвольного руху як світова преса, так і дипломатичні кола зацікавлених країн не розглядали українського визвольного руху як незалежного чинника, а, навпаки, ідентифікували українську справу з плянами Гітлера здобути «життєвий простір» на Україні для німецького народу.

Після прийняття дефінітивного рішення в листопаді 1937 року підкорити насамперед Австрію та Чехо-Словакщину, які тимчасово дали б змогу прогнати яких 5-6 мільйонів німців, для відвернення уваги від справжнього об'єкту своєї найближчої агресії вже 14 січня 1938 під час відвідин польського міністра закордонних справ Юзефа Бека в Берхтесгадені Гітлер запропонував йому співдію Польщі в його поході проти Радянського Союзу.²⁾ Кілька тижнів пізніше, 23 лютого 1938, фельдмаршал Герман Герінг відвідав Варшаву і запропонував польському маршалові Едвардові Ридз-Сміглому піти спільно з Німеччиною війною проти СРСР, в результаті якої Німеччина окупувала б Україну, а Польща здобула б Білорусію.³⁾

¹⁾ Adolf Hitler. Mein Kampf (München, 1942, стор. 742-743). Гітлер писав: «Нарешті, ми зриваємо з колоніальною та комерційною політикою з-перед війни і звертаємося до земельної політики майбутнього. Якщо сьогодні говорити про землю в Європі, то ми насамперед можемо мати на увазі Росію та її васальні прикордонні держави». На іншому місці він виразно пише, що «новий Райх мусить приготуватися до походу давнім шляхом тевтонських лицарів і здобути землю німецьким мечем для німецького плуга».

²⁾ Weissbuch der polnischen Regierung über die polnisch-deutschen und die polnisch-sovietischen Beziehungen im Zeitraum von 1933 bis 1939: Dokumente und Urkunden zum Kriegsausbruch. September 1939, 279-280.

³⁾ «Expres Poranny», Warszawa, 10 maja 1939.

Дипломати зацікавлених країн слідували за ходом подій. Коли при кінці грудня 1937 Октавіян Гога став прем'єр-міністром Румунії, радянський посол у Варшаві Островський, з острахом заявив: «З про-німецьким урядом Гоги Німеччина стоїть на Дністрі».⁴) Знову ж після прилучення Австрії до Німеччини на початку квітня 1938 британський амбасадор Невіл Гендерсон інформував з Берліну міністра закордонних справ Великобританії Галіфакса, що Німеччина по з'єднанні всіх німецьких земель реалізуватиме свої пляни підбиття України, захоплення румунської нафти і доступу до Середземного моря.⁵) Коли ж у травні-червні 1938 дійшло до першої кризи в Чехо-Словаччині і чехи намагалися розв'язати її прийняттям т. зв. «національно-статусу», то в розмові з британським послом у Празі, Бейзілем Ньютоном 3 червня 1938 чехо-словацький президент Едвард Бенеш висловив байдужість до долі Карпатської України, бо, як він казав, «якщо колись прийде до створення самостійної України, то ця територія, мабуть, буде з'єднана з Україною».⁶) Три тижні пізніше, 23 червня 1938 народний комісар закордонних справ СРСР Максим Літвінов у промові про міжнародне становище заатакував Німеччину за її явну протирадянську політику, яка «відкрито тішиться мріями про Україну, а навіть про Урал».⁷) Очевидно, німецький амбасадор у Москві граф фон дер Шуленбург поінформував про це німецького міністра закордонних справ Ріббентропа.

У зв'язку з пожвавленими домаганнями автономії на Карпатській Україні влітку 1938, а також з пожвавленою діяльністю українців у різних країнах світу в напрямі здійснення автономії і недопущення до окупації Карпатської України Угорщиною, яка разом з Польщею розпочала покищо ще тільки тиху дипломатичну акцію в цій справі, міністер закордонних справ Польщі Бек у розмові з німецьким амбасадором у Варшаві Мольтке 1 вересня 1938 висунув обвинувачення німецько-української конспірації. Коли ж незабаром розпочато українські радіопересилання з Відня, долю Карпатської України, як і українські визвольні змагання на інших окупованих землях України журналісти і дипломати поєднували з німецьким «дранг нах остен».

Під час лагодження справи судетських німців угорці стали явно домагатися включення Карпатської України до Угорщини, в чому Польща підтримувала їх дуже активно, в першу чергу із страху перед можливістю відновлення самостійної соборної української держави. Вони намагалися взагалі не допустити до створення автоном-

⁴) U. S. Department of State. Documents on German Foreign Policy 1918-1945 (Washington, D. C., 1919-1959), Series D (1937-1945), Volume V, Document No. 169. В дальшому цитовано як «Німецькі документи».

⁵) Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, edited by E. L. Woodward and Rohan Butler (London, His Majesty's Stationery Office, 1950), Third Series, Volume I, Document No. 121. В дальшому цитовано як «Британські документи».

⁶) Британські документи, третя серія, том I, док. ч. 373. Ньютон повторив це Галіфаксові 8 грудня 1938. Див. документ ч. 414.

⁷) Німецькі документи, серія D, том I, документ ч. 627.

ного уряду Карпатської України. Все ж такий уряд 10 жовтня 1938 створено, і з цим моментом постала автономна українська держава, яка стала сіллю в очах Польщі та СРСР.

Яка ж була постава Німеччини до справи автономії Карпатської України та української справи взагалі?

Гітлер зовсім не мав скристалізованої думки стосовно України. Хоч у той час, мабуть, у німців не було жадного конкретного пляну щодо української справи, проте існують певні причини думати, що ця справа була предметом заінтересування німецьких державних відповідальних кіл. Насамперед головне командування Вермахту в листі до Ріббентропа від 5 жовтня 1938 висловилося проти спільного угорсько-польського кордону коштом Карпатської України з мілітарних причин. Два дні пізніше директор політичного відділу в міністерстві закордонних справ Ернст Верман виготовив спеціальний меморандум для Гітлера, в якому він рекомендував підтримати автономну Карпатську Україну в рамках федеративної Чехо-Словаччини, наголошуючи принцип права самовизначення народів. На спеціальну увагу заслуговує окремий розділ цього документу, в якому рекомендується, щоб німців, осілих у Словаччині та Карпатській Україні, не переселявати до Німеччини, бо «вони можуть бути корисними як ядро для дальших подій на Сході».⁸⁾ Гітлер апробував політику Вермана, додавши, що Німеччина якнайменше втручатиметься в справу Карпатської України, хоч Верман і мотивував свою пропозицію тим, що автономна Карпатська Україна стала б зародком для Великої України, яка була б створена в майбутньому».

При всіх дотеперішніх зусиллях мені не вдалося знайти жадного документу, що вказував би на серйозну думку Гітлера допомогти українському визвольному рухові у відновленні самостійної української держави. Тільки по віддачі Карпатської України Угорщині у своїй директиві (від 25 березня 1939) головному командувачеві Вермахту про те, що він ще не зважився ліквідувати Польщу, Гітлер додає такі два речення: «Фюрер не бажає ввійти на Україну. Можливо, що українська держава могла б бути створена. Але це питання залишається ще відкритим».⁹⁾ Правда, всього-на-всього тиждень пізніше, 3 квітня 1939, Гітлер наказав остаточну підготовку до наладу на Польщу. Натомість, на запит Беніто Муссоліні 16 квітня 1939 під час відвідин у нього Герінга, «яке ставлення Німеччини до України», Герінг відповів, що, згідно з заявою Гітлера, «Німеччина не має ніяких плянів щодо України», додавши від себе, що «відколи він є членом уряду, він не бачив на свої очі ні одного документу в справі України».¹⁰⁾ При цій нагоді Герінг зауважив, що українську справу роздули англійські журналісти для протинімецької пропаганди. Для

⁸⁾ Німецькі документи, Д, IV, 45.

⁹⁾ Німецькі документи, Д, VI, 99.

¹⁰⁾ Німецькі документи, Д, VI, 211.

підтвердження цього він вказав на те, що в своїй останній промові Гітлер зовсім не згадував більшовиків.

Чи не найбільше зусиль для поборення ідеї вільної України витратив польський міністер закордонних справ Юзеф Бек. Ведучи інтенсивну акцію за спільний угорсько-польський кордон, він робив все, що було в його силі, щоб пошкодити українській визвольній справі. Не дивно, бо мільйони українців у межах польської держави також домагалися права самовизначення. Як інформував британський амбасадор Г. Кеннард з Варшави лорда Галліфакса, створення автономної Карпатсько-Української держави налякало поляків, бо це — «зародок самостійної Великої України», в якій мають об'єднатися всі українські етнографічні території.¹¹⁾

19 жовтня 1938 Юзеф Бек поспішив до Букарешту, щоб переконати румунського короля Карла II про загрозу для Румунії від створення української держави. Тому він намовляв короля прилучитися до Польщі та Угорщини, а навіть запропонував східню частину Карпатської України. Крім того, Бек запевнив румунів, що Угорщина злягіднила б свої домагання супроти Румунії, якби Румунія стала проти автономної Карпатської України. Як з боку самого короля Карла, так зокрема з боку міністра закордонних справ Петреску-Комнена Бек дістав недовзначно відмовну відповідь.

Три дні пізніше, 22 жовтня 1938, польський амбасадор у Берліні Юзеф Ліпський пішов на скаргу до німецького міністерства закордонних справ, що Румунія немов би все ще твердо стоїть на позиціях Малої Антанти. Та не мав успіху Ліпський, бо Верман відповів йому, що Німеччина стоїть на становищі «права на самовизначення для України».¹²⁾ Але наскільки самі німецькі дипломати не були поінформовані про дійсні погляди Гітлера на ці справи, може послужити факт, що по повороті Бека з Букарешту і складенні ним протесту проти українських радіовисилань з Відня на руки амбасадора Мольтке останній писав до Берліну: «Мені самому було б цікаво знати, як стоять справи насправді».¹³⁾ Мабуть, ясної відповіді з Берліну він не отримав.

В той же час, 26 жовтня 1938, тобто ще перед віденським арбітражем, міністер закордонних справ Великобританії лорд Галліфакс звернув увагу британських дипломатів у важливіших столицях Європи на те, що Карпатська Україна може стати німецькою випадовою базою для походу на Україну або вихідним пунктом для розгортання революційної діяльності українського визвольного руху.¹⁴⁾ Отже Га-

11) Британські документи, третя серія, том III, док. ч. 258 і 206. Як зразки полосу польської преси: «Слово народове» (Львів), 13 жовтня 1938; «Газета польська» (Варшава), 6 жовтня 1938; «Ілюстровани Кур'єр Подзенни» (Краків), 7 жовтня 1938; «Політика» (Варшава), 10 грудня 1938; а «Слово» (Вільна) вже навіть від 11 серпня 1938.

12) Німецькі документи, Д, V, 80.

13) Німецькі документи, Д, V, 82.

14) Британські документи, третя серія, III, 285.

ліфакс припускав можливість розгорнення визвольної боротьби власними українськими силами. Все ж таки він уважав потрібним остерегти французів, щоб вони не дали себе втягнути, а з собою також англійців, у війну по боці СРСР проти Німеччини.¹⁵⁾ Натомість німецький амбасадор Отт інформував Ріббентропа при кінці жовтня з Токіо, що Японія кожночасно готова стати по стороні Німеччини проти СРСР.¹⁶⁾

Завдяки поставі Ріббентропа віденським арбітражем від 2 листопада 1938 збережено автономну Карпато-Українську державу, хоч і віддано Угорщині українські міста Ужгород та Мукачів. Італійський міністер закордонних справ граф Чано виразно стояв по стороні угорсько-польських домагань і був за віддання всієї Карпатської України Угорщині. Ця різниця поглядів примусила Ріббентропа відбути спеціальну подорож до Риму, де 28 жовтня вони погодилися зберегти принцип етнографічного кордону. Однак цікаво, що нема жадних вказівок на те, щоб при цій нагоді вони дискутували також українську справу в цілому. Рівно ж у виготовленому в той час пляні для розмов високих військових старшин Німеччини та Італії про майбутні спільні акції немає згадки про Україну, хоч Росію названо країною ворожою до Німеччини та Італії.

У другій половині листопада 1938 румунський король Карл II відбув подорож до Лондону та Берліну. 16 листопада в розмові з прем'єр-міністром Невілом Чемберленом і лордом Галіфаксом Карл II насамперед апелював до Британії гарантувати кордони нової Чехо-Словаччини та Карпатської України в ній, а відтак перейшов до справи створення української держави в майбутньому. Він зауважив, що як Німеччина, так і Польща, кожна на свій лад, зацікавлені справою України. Якщо ідеться про позицію Румунії в цій справі, то вона не є занепокоєна. На думку короля, якщо Румунія в безпосередньому сусідстві зуміла співжити з колосальною російською державою, то немає причини, щоб вона не могла мирно співжити з далеко меншою новою українською державою в її сусідстві.¹⁷⁾ Отже, Румунія не була занепокоєна українським визвольним рухом і не збиралася йому активно допомагати.

В поворотній дорозі через Німеччину Карл II мав розмови з Гітлером та Ріббентропом, а окремо з фельдмаршалом Герінгом. Цікаво зауважити, що Гітлер у розмові з королем Румунії (24 листопада 1938) не порушив загальноукраїнської справи, а в справі Карпатської України навмисне говорив так, щоб її майбутнє залишалось під знаком запитання. Як каже Ріббентроп, «головна думка цієї політики супроти Угорщини і Румунії була та, щоб тримати обидва заліза у вогні і керувати справами в німецькому інтересі залежно від кожночасного

15) Британські документи, третя серія, III, 285.

16) Німецькі документи, Д, IV, 534.

17) Британські документи, третя серія, III, 262.

розвитку ситуації».¹⁸⁾ Два дні пізніше, 26 листопада 1938, Карл II мав розмову з Герінгом, яку він почав запитом про німецьку політику щодо української держави, яка унезалежнилася б від більшовицького режиму Москви; Герінг відповів, що німці «підтримали б український визвольний рух у всякий спосіб».¹⁹⁾ Тоді король Румунії заявив, що він ще мусів би собі з'ясувати, що означала б велика українська держава в безпосередньому сусідстві з Румунією. При цій нагоді Карл II зауважив, що він побоюється відтордження Румунії від Німеччини коаліцією Польщі, Угорщини та Італії. Це, мабуть, для підкреслення важливості Карпатської України та побудови автостради через усю Чехо-Словаччину, яка єднала б Німеччину з Румунією. Питанню цієї автостради надавано як економічного, так і політично-мілітарного значення в тогочасних дипломатичних і журналістичних колах.

Поруч з плянами будови автостради, на якій мало бути zatrudнено й чимало карпатських українців, багато коментарів викликало підписання господарської умови від 7 грудня 1938 між урядом Карпатської України і Німеччиною про розшуки та видобування різних копалин у Карпатській Україні.²⁰⁾ До реалізації цих умов ніколи не дійшло. 18 лютого 1939 румунська господарська комісія в Берліні дістала відмову відповідь щодо побудови автостради. Згодом цей факт став підставою для припущень у дипломатичних та військових колах Європи, що німці таки не підуть здобувати Україну.

Українська політична діяльність на Карпатській Україні, як також звідомлення світової преси, а в тому числі й чеської, про визвольні прагнення українського народу хвилювали як поляків, так і російських більшовиків. Це зблизило їх до тої міри, що вони кількома наворотами синхронізовано подали протести федеральному урядові в Празі проти діяльності національно-визвольних сил України,²¹⁾ а навіть проти статтей, опублікованих у чеській пресі про Україну. Ця спільність інтересів довела до переговорів між польським амбасадором Вацлавом Гржибовським у Москві і народним комісарем закордонних справ Максимом Літвіновим, які закінчилися спільним проголошенням продовження польсько-радянського пакту ненападу. (26 листопада 1938).

З цього приводу німецький амбасадор Шуленбург інформував з Москви Ріббентропа, що «Карпатська Україна під німецьким впливом являє собою головну загрозу для Радянського Союзу як кристалізаційний пункт для українського визвольного руху. В цій справі Ра-

¹⁸⁾ Німецькі документи, Д, V, 254.

¹⁹⁾ Німецькі документи, Д, V, 257.

²⁰⁾ Німецькі документи, Д, IV, 146. Одночасно підписано додаткову умову про економічну співпрацю поміж Карпатською Україною і Німеччиною в багатьох ділянках господарського життя.

²¹⁾ Британські документи, третя серія, III, 413. Дивись також «A-Zet» (Praha) від 17 грудня 1933 та 15 січня 1939.

дянський Союз має спільні інтереси з Польщею».²²⁾ Цікаво відзначити, що польсько-радянське наближення заініціювали тоді поляки.

В той же час польський амбасадор у Вашингтоні, граф Єржи Потоцький, мобілізував американську політичну думку проти ідеї відновлення української держави. 24 листопада 1938 він мав довшу розмову з американським амбасадором у Франції, Вільямом Буллітом, який прибув до столиці США на відпочинок. Булліт підтвердив, що, за його інформаціями, Німеччина вже має готовий повний штаб українських діячів, які творитимуть уряд майбутньої самостійної української держави. Він погодився з Потоцьким у тому, що постановлення такої держави було б загрозою для польського стану посідання, а одночасно скріпило б Німеччину, тому США мусять цій політиці протиставитися.²³⁾

Свою діяльність у 1939 році Юзеф Бек розпочав відвідинами в Адольфа Гітлера 5 січня 1939. Годі вважати цю подорож Бека щасливою, бо коли він сам був зацікавлений у тому, щоб переконати Гітлера щодо віддачі Карпатської України Угорщині, німці вирішили повернутися до переговорів у справі Гданська і т. зв. «коридору». При цій нагоді Гітлер заявив, що світова преса накинула Німеччині весь шум навколо української справи, і запевнив Бека, що Польща не має ні найменшої причини побоювання з цього приводу з боку Німеччини.²⁴⁾ Полковник Бек зауважив із свого боку, що в агітаторах на терені Карпатської України Польща пізнає своїх давніх ворогів і що він побоюється, щоб це «кубло неспокою» не примусило Польщу до стосування гострих засобів.

Коли під час своєї зустрічі з Ріббентропом 9 січня Бек висловив задоволення заявою Гітлера, що Німеччина не зацікавлена Україною, Ріббентроп заявив йому, що ситуація могла б бути змінена, якби Польща захотіла співпрацювати з Німеччиною в українській справі. Більше того, якщо Польща зважилася б полегодити всі спірні справи з Німеччиною, Німеччина була б готова визнати спеціальні прерогативи Польщі в українській справі і допомогти їй у цій справі під кожним оглядом. За це Польща повинна б стати виразно по стороні анти-Комінтерну, а, може, і приступити до нього. Юзеф Бек пригадав, що Польща колись панувала в Києві і що польські аспірації в цьому відношенні безперечно ще живі.²⁵⁾

Поділені ролі Гітлера і Ріббентропа не випадкові; в той час уже велися таємні переговори про наближення між Москвою і Берліном. 10 січня 1939 німецьке міністерство закордонних справ розіслало всім своїм посольствам офіційну інформацію про відвідини Бека, в якій

²²⁾ Німецькі документи, Д, V, 108.

²³⁾ Drittes Weissbuch der Deutschen Regierung. Polnische Dokumente zur Vorgeschichte des Krieges, erste Folge. Dokumente und Urkunden zum Kriegsausbruch, September 1939, Fasc. 10, Basel, S. 21 ff.

²⁴⁾ Німецькі документи, Д, V, 119.

²⁵⁾ Німецькі документи, Д, 121.

твердило, що «фігурер розвіяв усі польські побоювання щодо німецької політики в справі України,²⁶⁾ промовчавши при цьому пропозицію Ріббентропа. Німецький амбасадор у Варшаві Ганс Адольф фон Мольтке дістав спеціальне доручення розвідати думку інших впливових політиків Польщі про справу, обговорені з Беком у Берліні, а в тому числі й про Україну.

Ріббентроп відбув відплатну візиту у Варшаві дуже швидко, вже 26 січня. В самій таки Варшаві Ріббентроп почав наступ на Польщу, ставлячи всі спірні справи, як Гданська, «коридору», випадів польської преси проти Німеччини, становища німецької меншини в Польщі тощо в далеко гострішій формі, ніж досі. Українське питання і тут мало своє визначне місце в розмовах, при чому Бек повторив, що Польща має аспірації на Наддніпрянську Україну з доступом до Чорного моря. Підкресливши одночасно, що з Радянським Союзом справа нелегка, Ріббентроп висловив думку, що Польща улегшила б собі цю справу приступленням до анти-Комінтерну.

Пізніше Ріббентроп повторив ще двічі свої пропозиції полякам щодо України: 21 березня 1939 польському амбасадорові в Берліні Юзефові Ліпському і 23 березня самому Бекові через німецького амбасадора у Варшаві фон Мольтке. При цих нагодах підкреслювано німецьку щирість, доказом чого може послужити віддача Карпатської України Угорщині тиждень тому. Знову підкреслювано провідну роллю Польщі в розгортанні підбою України в майбутньому разом з німцями. Після цих пропозицій рішено зволікати всякі переговори з Польщею, бо вже 3 квітня 1939 Гітлер визначив дату німецького військового нападу на Польщу на день 1 вересня 1939. В цей спосіб Німеччина розвіяла польські аспірації на Київ і Чорне море.

Здається дипломати ні одної країни не слідкували за розвитком подій навколо української справи і не звітували про них шефам у столицях своїх країн так систематично і так уважно, як це робили британські амбасадори в Берліні, Варшаві, Москві та Будапешті. На підставі цих повідомлень міністер закордонних справ лорд Галіфакс час від часу підсумовував та синтезував ці інформації і обмінювався думками в цій справі з представниками Великобританії в різних країнах світу.

Але на спеціальну увагу заслуговує двократне обговорення української справи прем'єрами Великобританії і Франції, Невілом Чемберленом і Едвардом Даладье, разом з їх міністрами закордонних справ — лордом Галіфаксом і Жоржем Бонне при участі цілого ряду експертів. Перший такий обмін думок на цю справу відбувся в Парижі 24 листопада 1938. Після ствердження Чемберленом, що «німецький уряд може розпочати розвал Росії шляхом захоплення агітації за самостійну Україну», а Бонне того, що «як виглядає, існує можливість

²⁶⁾ Німецькі документи, Д, V, 121.

існування сепаратистичного руху на Україні»,²⁷⁾ Чемберлен запитав французів, що робила б Франція, якби СРСР на підставі французько-советського договору з 1934 року звернувся до неї за допомогою у випадку вибуху повстання українського визвольного руху на Україні, яке було б спровоковане Німеччиною. На своє велике здоволення Чемберлен почув вияснення Бонне, що Франція була б зобов'язана допомагати Радянському Союзові тільки у випадку безпосереднього нападу Німеччини на советську територію.²⁸⁾ Із ходу розмов ясно виходило, що Великобританія не бажала бути втягнуеною у війну, а тим менше в обороні Радянського Союзу.

Українська справа вдруге була предметом розважання Чемберлена та Галіфакса і Далайдє та Бонне 10 січня 1939 в Парижі, де опинилися британські керівники державного життя для обміну думок перед своєю зустріччю з італійським диктатором Беніто Муссоліні та графом Чано. Муссоліні похвлавив був у той час свої домагання супроти Франції, домагаючися Тунісу, деяких інших колоній і навіть Ніцци. Прем'єр-міністер Чемберлен висловився при цій нагоді, що уряд його королівської милости з прикрістю зауважив такий поворот у французько-італійських взаємовідносинах, і підніс питання, чи все це не пов'язане тісно з німецькою підготовою походу на Україну. Жорж Бонне погодився з цим здогадом Чемберлена, мотивуючи тим, що Німеччина намагається сконцентрувати увагу Франції на просторі Середземного моря, щоб у той спосіб забезпечити для себе вільнішу руку в здійсненні своїх плянів у Східній Європі.²⁹⁾ До такого висновку прийшли британські та французькі державні мужі ще й тому, що при кінці грудня 1938 британський військовий аташе в Берліні полк. Мейсен-Мек Фарлен інформував Лондон про поступову тиху німецьку мобілізацію і про правдоподібний початок мілітарної окупації України в лютому 1939 року. Подібні інформації мав також Париж. Правда, британські інформатори вказували одночасно на зволікання будови автостради в Карпатську Україну, що могло вказувати на те, що мілітарні сили Німеччини будуть скеровані в іншу сторону. Найправдоподібнішою іншою жертвою могла бути тільки Чехо-Словаччина, бо, на їх думку, Польща в той час не могла бути враховувана з огляду на можливість її «підкупу» Німеччиною.

Під час візиту в Італії 11-14 січня 1939 Чемберлен та Галіфакс відбули ряд розмов з Муссоліні та Чано, намагаючися розрядити напружену тоді ситуацію. Чемберлен ствердив, що Німеччина озброюється, і зауважив, що, на думку деяких людей, найближчою її мілітарною акцією буде похід у напрямі України, хоч він особисто не

²⁷⁾ The Daily Express (London), 8 грудня 1938, який інформував про арешт 63 високих військових старшин, включно з генералами червоної армії, яких обвинувачувано у змові підготовки повстання на Україні — за відновлення самостійної української держави.

²⁸⁾ Британські документи, третя серія, III, 325.

²⁹⁾ Британські документи, третя серія, III, 496.

виключає інших можливостей. Муссоліні відповів на це, що він «не вірить у те, щоб Гітлер мав який-небудь намір творити самостійну Україну», хоч він (Муссоліні) особисто вважає, що «не сталося б нічого злого, якби дійшло до створення самостійної української держави».³⁰⁾

Після цих зустрічей у Парижі та Римі до Лондону стали напливати вістки стосовно української справи, які дуже часто себе взаємно заперечували. Амбасадор СРСР у Лондоні Іван Майський вже 16 грудня 1938 в розмові з лордом Галіфаксом намагався розвіяти страх перед німецькою агресією проти СРСР, вказавши на те, що треба радше спільними силами подумати про майбутню долю Польщі. При кінці грудня радянський пресовий орган для закордонної політики французькою мовою «Московський журнал» ствердив, що пресових звідомлень про Україну не варто трактувати серйозно, хоч вони інспіровані німецьким урядом. Комісар закордонних справ Максим Літвінов заявив, що «Радянський Союз і далі залишається цілковито байдужим до галасу в т. зв. українській справі поза його кордонами». Коли сам Літвінов 25 січня 1939 запевнив британського амбасадора в Москві, лорда Вільяма Сідса, що для Радянського Союзу пропаганда української визвольної справи не страшна, бо насправді Гітлер боїться піти війною проти СРСР, лорд Галіфакс вирішив довідатися про цю справу ще безпосередньо від німців. 19-26 лютого 1939 Німеччину відвідав спеціальний висланник Великобританії Френк Аштон-Гваткін, який мав дуже добрі особисті зв'язки. На його запит в українській справі Герман Герінг відповів: «Я ніколи не бачив жадного меморандуму, пляну і жадної пропозиції щодо цієї т. зв. української справи. Вона в наших намірах просто не існує».³¹⁾ Відтак Герінг додав, що Німеччина мусить здобути «життєвий простір» і бачить його в Росії.

Ця заява Герінга, як також інші повідомлення, що напливали на руки лорда Галіфакса, переконали британських державних мужів у тому, що Німеччина тимчасово відсунула українську справу на задній плян, але не відмовилася від неї цілковито. На думку французького амбасадора в Лондоні Корбена, німці переконалися, що опанувати Україну було б далеко трудніше, ніж це їм спочатку здавалося, тому вони відсунули її на дальший плян і вирішили діставати її багатства шляхом торговельного обміну з більшовиками. І справді, німці вже вели з СРСР торговельні переговори.

Промова Йосифа Сталіна на XVIII з'їзді Всесоюзної Комуністичної Партії (більшовиків), виголошена кілька днів перед березневими подіями на Карпатській Україні, викликала справжню сенсацію в світі. Всіх, хто справді вірив у можливість «прилучити Радянську Україну до Карпатської України» він назвав лунатиками, для яких запропо-

³⁰⁾ Британські документи, третя серія, III, 500.

³¹⁾ Британські документи, третя серія, IV, заувага на стор. 607.

нував задовільну кількість гамівних сорочок. Всю тогочасну акцію в українській справі він назвав провокацією західно-європейської преси з метою «впровадити Радянський Союз у наставлення проти Німеччини, затруїти атмосферу й спровокувати конфлікт з Німеччиною без справжньої причини».³²⁾ Цей тон Сталіна був уже наслідком заавансованої стадії в німецько-радянських торговельних переговорах, що їх Берлін заініціював ще в жовтні та листопаді 1938 і які згодом довели до підписання Молотовим і Ріббентропом радянсько-німецького договору про ненапад від 23 серпня 1939 і додаткового таємного протоколу про розподіл Польщі з відданням українських земель з-під Польщі та Румунії Радянському Союзові.³³⁾

Два дні після промови Сталіна Адольф Гітлер вислав своїх спеціальних висланців до Будапешту з наказом негайно розпочати збройну окупацію Карпатської України. Цей факт найкраще переконав більшовиків про незацікавлення Берліну українською справою. Більше того, німецькі дипломати в Москві послідовно заперечували поширювану там вістку про німецько-польські переговори в справі спільного підкорення України. Вони твердили: «Якщо Юзеф Бек про щось таке верзе, то не вірте йому, бо він бреше».³⁴⁾ Виглядає, що німці діяли успішно.

По розвалі Чехо-Словаччини в половині березня 1939 народний комісар закордонних справ СРСР Максим Літвінов склав на руки німецького амбасадора в Москві графа Шуленбург'а формальний протест у цій справі, але тільки для того, щоб виконати формальність супроти обов'язку, випливаючого з радянсько-чехо-словацького договору з 1934 року. На ділі, як Шуленбург інформував Ріббентропа, «Літвінов явно виявляв своє задоволення з приводу окупації Карпатської України Угорщиною»,³⁵⁾ бо цим зліквідовано зародок соборної української держави.

*

Викладені тут історичні факти не потребують спеціального підсумування. Вони самі говорять за себе дуже ясно. Доводиться тільки підкреслити, що Німеччина використала справу автономії Карпатсько-Української держави дуже брутально і дуже вміло для своїх політичних та мілітарних цілей. В ретроспективі часу можна припускати, що Муссоліні був прихильно наставлений до розв'язки української справи в СРСР, але напевно не підтримував соборності українських земель. Тоді як Великобританія зайняла вичікуюче становище, хоч і не виразно вороже до самого українського визвольного руху, політики Франції та США цілковито пов'язували діяльність

³²⁾ «Правда» від 11 березня 1939.

³³⁾ Німецькі документи, Д, VII, 228 та 229.

³⁴⁾ Німецькі документи, Д, VI, 420, 441, 450 та 452.

³⁵⁾ Німецькі документи, Д, VI, 51.

українського визвольного руху з німецькими плянами походу на Схід.

Якщо йдеться про окупантів українських земель, то поляки та російські більшовики поновно скріпили єдність у своїй крайній ворожості до визволення України. Натомість українська преса дуже часто неправильно оцінювала поставу Румунії до відновлення української держави. Як виходить із заяв короля Карла II, Румунія могла поставитися навіть прихильно до українського визвольного руху в певних обставинах, так як це зробили чехи в листопаді 1938 року. Поляки в розмовах з німцями недвозначно виявили бажання поневолювати не тільки українців на західних, але і на центральних та східних землях України.

Якщо мова про німців, то вони, як тепер уже загальновідомо, перед своїм походом на Україну розвинули два окремі пляни щодо своєї майбутньої політики на окупованій Україні. Альфред Розенберг був схильний визнати певного роду самоуправу за народами Східної Європи, але перемогла концепція Адольфа Гітлера, згідно з якою, як виявляє Ігор Каменецький у своїй праці «Secret Nazi plans for Eastern Europe», New York, Bookman («Таємні нацистські пляни для Східної Європи», Нью-Йорк, Букман, 1961), німці мали не тільки мілітарно зайняти та підпорядкувати собі країни Східної Європи, але і біологічно знищити тамешні слов'янські народи, не поминаючи й українського, щоб у той спосіб здобути «життєвий простір» для німецьких поселенців.

Треба висловити жаль, що досі майже нічого не опубліковано українськими політиками, які в той час були учасниками подій або керували дипломатичною акцією українського визвольного руху. Треба б зібрати тогочасні матеріяли про українську справу — як українські, так і неукраїнські. Брак цих матеріялів утруднює працю дослідника і не дає йому змоги представити українські позиції в правдивому світлі, а зокрема вияснити справжню природу тодішніх українсько-німецьких взаємовідносин.

СТЕПАН Ю. ПРОЦЮК: ЕКОНОМІЧНО-ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА УКРАЇНІ

Згідно з марксистським вченням, історичні події розглядаються радянськими вченими майже завжди в нерозривному зв'язку із економічним (і соціальним) становищем даного періоду, тимто величезна більшість нових історичних праць чи про козаччину, чи про XVIII-XIX століття на Україні є насправді історично-економічними дослідженнями. Це одна з причин, чому автор цього нарису познайомився із працями, що згадуються у нарисі.

У розгromі українських установ, який провела Москва в 1930-40-их рр. і який пробувано відновити та посилити і в 1947-58 рр., чи не найбільших втрат зазнала українська історична наука. У площині історичних досліджень удари були найбільше жорстокими, знищено всі стосовні дослідні установи та видання, а імена М. Грушевського, Д. Яворницького, М. Слабченка, Д. Багалія та їх учнів інакше, як з лайкою, в радянських виданнях не згадуються до сьогоднішнього дня. «Реабілітації» зазнали всі найбільш чорносотенні російські історики, і твори Ключевського, Соловйова, Карамзіна, ба навіть Татищева перевидано зараз в СРСР високотиражними виданнями. Але даремно чекають перевидання не лише М. Грушевський чи Д. Яворницький, але і такі історики старої дати, як М. Костомаров, В. Антонович чи хоча б О. Лазаревський і А. Скальковський, яких деякі радянські автори називають «прогресивними» в ті часи, коли вони працювали.

Правда, треба сказати, що святкування річниці Переяславського договору (1954) та клімат «відлиги», що постав у СРСР у наступні роки з багатьох причин (бажання нових правителів знайти підтримку мас, економічні труднощі в країні, вихід на світову арену нових азійських та африканських держав, надзвичайно чутливих на всі прояви колоніальної чи імперіальної політики, наростання конфліктів в комуністичному блоці держав), пожвавили історичні дослідження на Україні та зумовили появу нових історичних та історично-економічних праць про наше минуле. Насамперед заслуговують тут нашої уваги праці таких вчених старшого покоління, як І. Крип'якевич чи О. Баранович, а з молодших праці В. Дядиченка, Ф. Шевченка, О. Касименка, К. Стецюка, Г. Сергієнка, Д. Мишка.¹⁾

¹⁾ Із них Мишко, досліджуючи насамперед XV та XVI сторіччя, небагато говорить про Козаччину, і свою увагу зосереджує виключно на

Усі згадані автори розглядають історію нашої Козацької доби. Проте слід відзначити, що в монографічному вивченні Козаччини деякі періоди є зараз виразно фаворизованими, тоді як інші занедбуються. Так більшість нових праць присвячена здебільша лише 40-им та 50-им рр. XVII ст., інші ж періоди насвітлюються не так під кутом історії України, як монолітною цілості, але швидше під аспектом окремо елімінованих, не пов'язаних в одне ціле історичних епізодів чи економічних явищ. Так немає покищо жодних нових праць про період гетьманування Виговського, Дорошенка, Самойловича, зате появились окремі праці про, наприклад, лише участь запорозьких козаків у повстаннях Разіна чи Булавіна.

Взагалі ж термін «гетьманат» чи «гетьманська держава» витерті з сучасної радянської історіографії, українських гетьманів розглядають відорвано від устрою Козаччини того часу як «февдалів»; замість про гетьманат, говориться лише про «Лівобережну Україну кінця XVII та початку XVIII ст.» себо на місце історично-державного введено територіяльний термін. Також бракує ще єдиного насвітлення початкового періоду Козаччини як ланки в історії України, замість цього появились праці про, наприклад, селянство України в другій половині XVI та в першій половині XVII ст. Такі ж постаті, як Байда-Вишневецький, Криштоф Косинський, Конашевич-Сагайдачний, не мають ще своїх нових монографій.²⁾

Історія України з другої половини XVIII ст. розглядається лише в аспекті «зародження та боротьби робітничого класу» України, а ніяк не в національно-політичному. Все таки тут появились деякі цікаві праці І. О. Гуржія, Ф. Е. Лося, Ф. Ястребова, П. М. Шморгуна, О. О. Нестеренка, О. А. Парасунька та ін. Вивчаються й «селянські рухи», але історія українського селянства в цілому вивчена слабше,

---

тогочасному становищі селян (не селянської громади!) та зародженні «февдальної ренти» («Соціально-економічні умови формування української народності», АН УРСР, Київ, 1963). В аналізі тогочасних державних форм Мишко говорить лише про Велике князівство Литовське, а не про Литовсько-Українську державу; не насвітленим залишається і зв'язок історії України з існуванням Галицько-Володимирської держави.

²⁾ Деяку ініціативу проявив тут В. Голобуцький (про нього далі в тексті); у своїй книзі «Запорозьке казачество» (Госполитиздат, Київ, 1957, стор. 70-87) він намагається «розвінчати» той образ постаті Байди-Вишневецького, який створили М. Костомаров, Д. Яворницький та М. Грушевський, та хоче довести, що Вишневецький не є одним із творців Січі. Насправді всі нові джерельні докази, які Голобуцький наводить на підкріплення своєї тези, показують ще більше яскраво, що всі організаційні, а зокрема дипломатичні заходи князя Вишневецького мали ціллю створити на Україні територію, незалежну від Польщі та Москви, та що українських магнатів, що плекали подібні ідеї, було більше. У зв'язку з цим треба особливо вітати нову працю еміграційного історика Л. Винара про князя Дмитра Вишневецького («Сучасність», 1963, чч. 10, 11, 12), в якій він аналізує численні радянські, польські, румунські та французькі праці, що появились на цю тему.

хоч ми повинні відзначити появу таких праць, як П. А. Лаврова, М. Н. Лещенка, І. С. Слабеева, М. А. Рубача, В. Теплицького, І. Бойка. Рання історія України є надалі домінуючою виключно російських дослідників,³⁾ українським вченим припала в уділ ще лише доісторична доба, і в цій ділянці, себто в археології, наукові установи УРСР зробили за післявоєнний час дуже багато, видано ряд монументальних праць як українською, так і російською мовами (у відомій серії АН СРСР — «Материалы и исследования по археологии СССР»). Якщо ж ідеться про зовсім нові часи, зокрема період революції та радянський період, то тут появилось за останнє десятиріччя безліч праць, непропорційно велика кількість їх, щоб «показати» участь і українських сил у революції та будівництві соціалізму та комунізму. Тематику розділено в хронологічному, обов'язковому в усьому СРСР порядку (наприклад, період відбудови народного господарства — 1921-1925, період соціалістичної індустріалізації країни — 1926-1932, при чому роки 1926-28 називаються періодом побудови фундаменту соціалістичної економіки і т. д.), і кожний із цих періодів репрезентують у радянській українській новій історіографії десятки «історичних» праць, здебільша виданих у 1957-63 рр., єдиною ж метою цих праць є виправдати та виблїтити приналежність України до СРСР.

У позитиви балансу останніх років можемо ще зарахувати видання солідних нарисів з історії декількох українських міст (наприклад, «Історія Києва», I-II, АН УРСР, 1960, 1961; Львівське книжково-журнальне в-цтво, 1956; «По страницам истории Одессы и Одесщины» В. Загоруйка, Одесское Областное издательство, видання розраховане на чотири випуски, перший випуск вийшов у 1957, встановити, чи вийшли далші випуски авторові не пощастило); до таких окремих монографій треба зарахувати ще «Історію Київського університету» (1959).⁴⁾ На особливу згадку заслуговує видання в 1957-63 рр. доволі великого числа книг з історії окремих заводів та фабрик України, не дивлячись на те, що і згадані раніше начерки історії Києва чи Львова присвячують дуже багато місця якраз економічному розвитку цих міст. До реалізації проекту видання історії українських промислових

³⁾ Ще в безпосередньо післявоєнні роки можна було інколи помітити нариси із ранньої історії України С. Юшкова, М. Ткаченка, а також К. Гуслистого; зараз же створився такий стан на Україні, що про, наприклад, період Київської Русі змушені писати археологи (М. Брайчевський, В. Гончаров, В. Довженск).

⁴⁾ Ми не згадуємо тут таких праць, як «Нариси стародавньої історії Української РСР» (1957) чи «Коли і як виник Київ» М. Ю. Брайчевського (1963), який насправді лише доповнює та пропагує погляди російського вченого Б. Рибаківа, викладені ним ще в 1958 році (див. академічні «Очерки истории СССР», том II, стор. 733-878), чи подібних праць, бо за своїм характером вони є швидше археологічними працями; див. ще уточнені тези Рибаківа в його книзі: «Славянне накануне образования Киевской Руси» (Материалы и исследования по археологии СССР, том 108, Москва, 1963).

підприємств хотілось би приглянутися докладніше, бо він характерний для певних зрушень в українській історіографії радянського періоду взагалі. Офіційний проект видати «Історію фабрик і заводів СРСР» вийшов від ЦК ВКП(б) ще в 1931 році. Проте на Україні стосовні дослідження велись уже й раніше, зовсім незалежно від постанови ЦК ВКП(б), і тоді вже видано декілька дуже цінних монографій (П. Матвієвський, «Матеріяли до історії Луганського заводу», в-во Центральної Архівної Управи УРСР, 1932;⁵⁾ «Історія заводу імені Січневого повстання в Одесі. Збірка документів 1876-1920 рр.», Одеса, 1932).

Ця незалежна українська дослідна робота затривожила Москву, і в 1932 році партійні історики-архівісти України дістали доручення випрацювати нову «марксистську» методологію досліджень (див. І. Премислер, «До методології історії робітництва підприємств України» та В. Гудзенко і І. Гуревич, «По-більшовицьки виконаємо постанову ЦК ВКП(б) про створення 'Історії фабрик і заводів'», «Архів Радянської України», 1932, ч. 1-2, стор. 120-136 та 193-194). Але українські вчені того часу відкинули згори накинені директиви і збойкотували доручення партійних органів. Після появи декількох (дев'яти) випусків інструкцій окремої комісії для вивчення історії українських фабрик у Харкові в 1932-33 рр. протягом наступних біля двадцяти років не появились жодні оригінальні більші праці з історії окремих українських підприємств. Відновлено ці зусилля, але вже не в єдиному всесоюзному, і навіть не у всеукраїнському пляні аж у кінці 50-их рр. Саме тоді видано заходами обласних організацій та видавництв біля двох десятків історичних монографічних нарисів, а також збірок документів з історії здебільша металургійних заводів України. Немає в них жодної єдиної методології, ба що більше — вони дуже строкаті за своїм характером, одні — збірки документів чи просто газетних статей із минулого; другі — популярно-журналістичні нариси, треті — спомини працівників даного заводу і т. д. Цікаво підкреслити, що ці нариси (надруковані як правило російською мовою) вийшли куди вищими тиражами, ніж праці з історії Козаччини чи України XIX сторіччя (наприклад, «История ХТЗ. Сборник документов», том I, Харків, 1956, вийшла тиражем 5 000 примірників. «Днепрогес им. В. И. Ленина — первенец индустриализации страны», Запоріжжя, 1960, тиражем 7 000 примірників і т. п.).

Якщо йдеться про історію козацької доби, то серед її нових істориків окреме місце посідає В. О. Голобуцький, чи не найбільше плідний серед них (один з небагатьох, яких всецільо підтримує партія та дає їм можливість писати). За повівняно короткий час (1956-62) він

⁵⁾ Після чвертьстолітнього примусового мовчання (і заслання) П. Є. Матвієвський почав наново друкуватись аж у 1957 році. Див. його нарис «З історії промисловості Південної України наприкінці XVIII ст.», Наукові Записки Інституту Історії АН УРСР, том 9, стор. 306-313).

опублікував чотири великі книги; дві з них «Черноморское казачество», «Запорізька Січ в останні часи свого існування», видані АН УРСР, є науковими, історично-економічними творами; дві інші «Запорожское казачество», «Дипломатическая история освободительной войны украинского народа, 1648-1654», видані Держполітвидавом, хоч теж підперті дослідженнями нових джерельних матеріалів (зокрема «Дипломатическая история...»), виявляють уже надто міцну партійно-політичну закрутку та прямують до одного: виправдати та «пояснити» деякі заходи тогочасної Москви, які є вже аж надто нелюдяними, а то й гостро ворожими до «возз'єднаної» України і самого Хмельницького. Ця нова тенденція є доволі цікавою, вона постала під тиском тієї обставини, що з 1954 року архівні матеріали в СРСР стали дещо приступнішими для радянських істориків, і деяких фактів минулого укривати, як це було в чорному двадцятиріччі більшовицького мракобісся (1932-52), уже неможливо.

Проте ще й сьогодні величезна кількість переважливих історичних документів про Україну є не опублікованою і не використаною. Так Голубуцький, згадуючи про відоме тритомове видання документів п. з. «Воссоединение Украины с Россией» (Москва-Київ, 1954), зазначає: «При этом, однако, большое количество важнейших документов, выявленных советскими специалистами в архивах СССР, еще не опубликовано».⁶⁾ Цікаво теж пригадати, що ще в 1954 році у передмові до книги (колективу авторів) «Визвольна війна 1648-1654 і возз'єднання України з Росією» (АН УРСР, 1954) сказано між іншим: «Для написання монографії використано, крім друкованих джерел, значну кількість нових документальних матеріалів, зібраних і досліджених Інститутом історії АН УРСР за останні роки і частково опублікованих в тритомнику 'Воссоединение Украины с Россией'». Як відомо із висловів багатьох сучасних радянських істориків, особливо велику кількість стосовних документів нагромаджено в Центральному Державному Архіві Древніх Актів (ЦГАДА) у Москві, зокрема в його фондах «Посольского», «Малороссийского» та «Разрядного» приказів. Радянські історики наводять у своїх працях лише в'їдрані, окремі речення, цифри, вислови з даних документів, повний же текст їх майже ніколи не наводиться. Тим часом виривання окремих речень, без подання попередніх та наступних абзаців чи без подання повного циклу, наприклад, дипломатичної переписки чи записаних розмов, може вести до зовсім фальшивого наświetлення фактів та подій. Відомо, що автор може підібрати собі, будучи несумлінним, якраз тільки такі висіяні розділи чи речення, які підпирають лише його думку, невігідні ж для цього частини чи цілі документи в якомусь циклі може або, як у підсоветських умовах, змушений пропустити.

До якої міри можна пофальшувати історію, наводячи відірвані речення з документів, подають свіжі приклади із СРСР, про які гово-

⁶⁾ «Дипломатическая история...» стор. 33.

рить німецький історик Олександр Брегман. Він аналізує нові праці радянських істориків Г. Деборіна, С. Платонова, М. Павленка, Й. Пароткіна про період другої світової війни (див. *Die sowjetische Version vom 2. Weltkrieg*, „Hinter dem eisernen Vorhang“, IX, ч. 9, 1963, стор. 3-8). Зокрема безмежно дивує Брегмана поведінка Деборіна, який, не дивлячись на свій пост університетського професора, безсоромно й свідомо вириває із документів та творів західних істориків окремі фрази та частини речень так, що вони докорінно спотворюють та фальшують повний текст цитованих авторів. Тому Брегман приходиться до знаменного висновку, який наводимо тут за оригіналом: „Die Geschichtsschreibung hat sich in der Sowjetunion seit dem Tode Stalins nicht sehr geändert. Zwar erscheint der große Tyrann selbst nicht mehr als Held in den Geschichtsbüchern, aber deren Verfasser *wiederholen noch immer die meisten der altbekanntesten Unwahrheiten und Verfälschungen*“ (підкреслення наші — С. Ю. П.).

Фальшування історії в СРСР є предметом багатьох нових досліджень західних учених. Найкращий перегляд цих праць з ранньої історії та їх основних засад дає, як парадокс, книга дослідника-росіянина В. П. Шушарина: «Против фальсификации древнерусской истории» (АН СРСР, Москва, 1964). Зокрема точному вивченню піддаються зараз роки другої світової війни, особливо ж т. зв. «визвольні рухи» того часу. Міжнародні конференції в цьому питанні відбулись у Мілані в березні 1961 року та в Оксфорді у грудні 1962. У 1963 році представники СРСР на цих конференціях перейшли з ролі обсерваторів на ролю організаторів чергової конференції (щоб не випустити контролю з рук) і влаштували таку конференцію на початку вересня у Карлсбаді. Хоч наші резистанські рухи (дії різних повстанських та партизанських груп, дії т. зв. УПА, індивідуальні вияви резистансу) були в один час широко розголосуваними серед нас самих, їх чільніші учасники чи хроністи не брали, на превеликий жаль, жодної участі у згаданих конференціях. Підкреслюємо, на превеликий жаль, ще й тому, що от на конференції у Карлсбаді відбувалася рівночасно виставка важливих документів періоду німецької окупації України, які на Заході є зовсім неприступними, а нашим дослідникам і зовсім невідомими.

Тут, до речі, ми приходимо до дуже характерного явища періоду «відлиги» в теперішній стадії, а саме — явища дволичности, яке, якщо не розкрито, веде на манівці багатьох советознавців. Так, з одного боку, архіви в СРСР стали начебто лише приступними, і такий, наприклад, сеньйор російської економічно-історичної науки, як академік М. М. Дружинін (нар. 1886), у своєму ніби заповіті для молодших радянських істориків (див. «История СССР», 1961, ч. 6)⁷⁾

⁷⁾ Дещо подібні, але вже зм'якшені думки висловлює й Л. Н. Пушкар'єв у статті «Залог успеха — в источниковедческом анализе» («История СССР», 1962, ч. 2, стор 174-178).

детально обговорює правильні методи вивчення архівних матеріалів, рекомендує точно знаходитися із ними, щоб ними й тільки ними підпирати свої твердження, а не цитатами, вирваними із клясиків марксизму (тут акад. Дружинін показує, наскільки більше сміливим може бути російський вчений у Москві в порівнянні з своїми боязкими та нерішучими колегами в Києві), боронить принцип незалежності історика, а з другого боку, дослідні установи одержують далі різні секретні чи квазісекретні інструкції різних політруків, що схвалюють кожне фальшування та висівання документів в ім'я боротьби з «извращениями буржуазных клеветников» та доводять до таких «праць», як згаданого вище Деборіна. Порівнюючи блискучу аналізу історичної науки в СРСР у 1946-51 рр., дану Мішелем Гордей (див. його *Comment on enseigner l'histoire en U.R.S.S.* у книзі «*Visa pour Moscou*», Gallimard, Paris, 1951, стор. 260-280) з аналізою О. Брегмана про стан у 1962-63 рр., дійсно бачимо, що в цьому відношенні різниць між «сталінським» та «хрущовським» періодами майже зовсім немає.

Про неймовірні труднощі, з якими доводилося боротись історикам в СРСР, коли вони хотіли покористуватись архівними матеріалами в епоху Сталіна, всім зараз добре відомо. Про це вони самі виразно заговорили в 1954-56 рр., між іншим на сторінках журналу «*Вопросы истории*». Становище українських істориків було чи не найгіршим.

Одну з основних причин неприступності повних архівних матеріалів для українського історика вияснив ще в 1930 році відомий історик-економіст П. Клименко у своїй знаменитій праці «Компюти і ревізії XVIII ст. на Україні» («Український археографічний збірник», том III, ВУАН, Київ, 1930).⁸⁾ П. Клименко пише: «Брутальна, малокультурна російська централістично-бюрократична сила, зруйнувавши політично-державне, а згодом і культурне життя на Україні, вкупі із ще менше культурним малоросійським чиновництвом понижала не тільки історико-дослідну роботу на Лівобережній Україні, а й організацію національного збереження та переховування архівних фондів» (стор. 62). Декілька сторінок далі читаємо знову: «Збірка Маркевича у Всесоюзній бібліотеці ім. Леніна в Москві досі не опрацьована та малодоступна українським вченим. У такій долі була своя закономірність генетично-еволюційного ряду руйніницької співдіяльності малоросійського панства і російського дворянства і

⁸⁾ У цьому ж томі збірника надрукована цінна праця М. Корніловича: «Волинський кріпацький селянський двір і громада в першій половині XIX в.» Звертає увагу тут правильна термінологія: *двір і громада*, замість штучно насадженої зараз і звуженої теми «селянські руки».

Цікаво згадати, що в період безпосередньо післявоєнної передінки правильна термінологія короткочасно віджила. Так Д. Л. Похилевич оголосив тоді працю: «Селянські громади в західних воєводствах Великого князівства Литовського» («Наукові записки» Львівського університету, 1948 вип. 3). Проте Похилевич вживає цей термін лише стосовно XV-XVI ст., а не XIX ст., як Корнілович.

уряду щодо українського народу. Цей метод не припущений і тепер, бо ця збірка і деякі інші архівні історично-статистичні матеріали українських установ переходять досі заклади російські, хоч для них вони зайві, малопотрібні і випадкові. Цей наслідок малоросійсько-дворянської відданості Росії і уприватнення українських архівних фондів ми особливо гостро відчуваємо тепер».

Пишучи ці слова в 1930 році, Клименко не знав ще, що в наступному десятиріччі стан буде куди більш важким, просто нестерпним.

Сміливий голос Клименка не залишився без «офіційного» відгуку; відозвався на нього, як це частенько буває, «тоже українець» Антін Іванович Козаченко («Архів Радянської України», 1932, ч. 1-2), який пописується ось такими тирадами: «Робота П. Клименка є вилазкою клясового ворога під прапором наукової праці. І цілком не випадково ми маємо цю вилазку в той час, коли навколо соціалістичної перебудови сільського господарства точиться загострена клясова боротьба, коли на базі вирішальних перемог ліквідується куркуль як клясу. Невипадково, що П. Клименко й інші автори збірки подають саме в цей момент своєрідний 'вивід прав' одвічного 'трудового гегемона' українського історичного процесу — куркуля».

І декілька абзаців далі: «ідеалістичну, куркульську, шовіністичну історію України, побудовану фактично на теорії безклясовості, безбуржуазності української нації, реставровану під маркою 'об'єктивної', високої 'науковості' авторової та завуальовану мовними загорожами, ми й маємо зараз у роботі П. Клименка під такою невидатною назвою як 'Компюти і ревізії на Україні XVIII ст.'».

У висновку Козаченко заявляє: «Історикам марксистам України треба зробити потрібні висновки. Київський 'центр' (ВУАН), про який пишуть та яким пишуться Клименки, треба остаточно здемаскувати. Треба покласти край випадкам видання таких робіт, що обслуговують боротьбу клясового ворога проти пролетаріату і соціалістичного будівництва».

В наступному ж числі згаданого журналу (1932, ч. 4-5) Козаченко дає вже свою інтерпретацію проблеми у статті під знаменним заголовком: «З проблем джерелознавства та історичного дослідження в світлі листа тов. Сталіна» (підкреслення наше).

До Козаченка варто приглянутися ближче, бо його кар'єра характеризує вимовно долю всієї української історіографії в СРСР. Бувши молодим двадцятирічним істориком, він написав декілька цікавих статей, в тому числі працю про Яготинський архів (перша половина XIX ст.) на Лівобережжі, та дослідження «Книжкова продукція УРСР. 1923-26» (1927), але вже в 1929 році починає спеціалізуватися на партійно-доктринерській тематиці, друкуючи статтю «Наука історії України і Росії за 1917-27 рр.» («Матеріали до української історичної бібліографії, том I, Харків, 1929) та книгу «Українська культура, її минувшина й сучасність» (1931). Цю останню працю навіть сучасні радянські дослідники вважають спрощенською й при-

мітивною. Про його «діяльність» у 1930-1933 рр. ми щойно згадали; після таких виступів навіть у підрадянських умовах йому нічого було лишатись на Україні (де тим часом, як сказано вище, знищено всі історично-дослідні установи), і він перебрався в Москву, де працював на підрядних бібліотечних постах до другої світової війни. Після війни навіть Москва відчула нестачу українських істориків, зокрема «перевихованих», які хотіли б вести партійну лінію в історичних дослідженнях. Потреба стала тим більше дошкульною, що заціллі історики на Україні (М. Петровський, К. Гуслистий) не «виправдали довір'я», зазнали нових цькувань, і в українській історичній науці загрожував стан нової суцільної мовчанки, вже надто компромітуючої, зокрема у світлі виходу УРСР на міжнародний форум.⁹⁾ От тоді й віднайшли Козаченка і доручили йому благонадійне опрацювання важливих і водночас «делікатних» тем. Саме тоді появились такі праці Козаченка, як «Битва над Полтавой, 27 июня 1709 года» (Москва, 1945) та «Борьба украинского народа против иностранных поработителей за воссоединение с Россией» (Москва, 1954); обидві видані «Госполитиздатом», а стенограма його публічної лекції про «воссоединение» вийшла окремо багатотисячним тиражем у популярній серії «Знание» (1954).¹⁰⁾ У період відлиги постать Козаченка стала знову незручною для нових правителів у Кремлі, його вже не використали при виданні казенного двотомового курсу «Історії УРСР» (Київ, 1953 та 1958), не входить він і в колектив співробітників «УРЕ», довір'я здобувають молоді, більше активні історики-політруки О. Касименко, М. Супруненко, І. Д. Бойко та ін. Здавалося, що Козаченка відпустять уже на «пенсію». Але про вірних слуг влада, виходить, таки не забуває, і з наближенням річниці Полтавського бою в 1959 році Козаченку дається нагода ще раз блиснути, і то в улюбленому ним жанрі критики українських істориків та донощництва. У колективній монографії «Полтава, к 250-летию Полтавского сражения» (1959) появляється стаття Козаченка: «События 1708-1709 гг. на Украине в освещении украинской дворянско-буржуазной историографии», в якій він гостро критикує не лише знову М. Грушевського чи І. Борщака,¹¹⁾ але навіть такі давні джерела, як «Историю Русов» чи праці Маркевича. Стаття Козаченка це, очевидно, — ненауковий памфлет, і вражає вона тим більше, що матеріяли інших співробітників-українців у монографії (В. Романовського, В. Дядиченка, Л. Безкровного, Ю. Гербільського) написані серйозно.

Приклад діяльності Козаченка сумний. він відзеркалює долю української історіографії в УРСР: 20-і роки ще жива та дійсно нау-

⁹⁾ М. Н. Петровський, між іншим, входив до складу української делегації на засновних засіданнях ООН у Сан-Франсіско в 1945 р.

¹⁰⁾ Ця ж лекція, у поширеній версії, дочекалась і видання Учпедгизу в 1954 році.

¹¹⁾ Із невідомих нам причин Козаченко відмічає (негативно) появу праць Б. Крупницького, але їх не аналізує і не піддає «нищівній критиці».

кова праця,¹²⁾ 30-і та 40-і роки — це вже роки важких втрат і мовчанки, 50-і роки, зокрема їх друга половина, — це якась начебто віддита із одночасною появою невідомого або рідкісного раніше зразка вченого пристосування та його насвітлень-компромисів,¹³⁾ і, врешті, наші роки — початки 60-их — замітні похолодінням. Найсвіжішим характерним прикладом шукання аморфних компромисів є стаття Л. В. Олійника про Андрусівський договір («Український історичний журнал», 1963, ч. 2, стор. 52-65). Тоді як навіть у сталінський період О. А. Савич чи К. Стецюк¹⁴⁾ могли проаналізувати та засудити цей договір як крок Москви, спрямований проти України. Не зважаючи на те, що такий стовп тогочасної російської історіографії, як С. В. Бахрушин, цинічно проголосив його корисним для Росії та її майбутньої політики, Олійник, як дещо раніше й Голобуцький, дає літєвлу, невиразну характеристику Андрусівського перемир'я та виправдує його як зумовлене не злоголею Москви, а «історичними умовами».

Про непотрібний надмірний льоялізм українських радянських істориків «сталінського виховання» говорить між іншим такий факт, що коли історик-політрук М. Нечкіна опублікувала в 1960 році свій проєкт періодизації в історіографії, який прямує до трактування історії усіх народів СРСР тільки в аспекті її пов'язаности та залежности від історії корінної Росії, тоді з усіх неросійських істориків український історик Ф. Лось був єдиний, що відгукнувся прихильно на проєкт Нечкіної, в той час коли історики інших народів СРСР зустріли її проєкт погіршливою мовчанкою.¹⁵⁾

(Закінчення в наступному числі)

¹²⁾ Щоб показати, наскільки різними були ці роки від років поживленої діяльності 1954-63 рр., пригадаємо, що, наприклад, академіки Шахматов та Кримський дали своїй праці, виданій у 1924 році заголовок: «Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI-XVIII вв». (підкр. наше — С. П.). Сьогодні термін «староукраїнщина» є неприпустимим ухилом, єдино вживаним терміном є «древне-руський», зокрема якщо йдеться про часи XI-XIV сторіч. У 1928 році видано й збірник під назвою «Українські грамоти» (вийшов лише перший том, до видання дальших томів Москва не допустила); цей збірник охоплює період XI-XV ст., себто про ці сторіччя говориться тоді, як про сторіччя історії України як цілості.

¹³⁾ Згідно з офіційним зараз радянським штампдунктом, «марксистсько-ленінські» праці з історії неросійських народів появилися вперше в СРСР на переломі 40-их та 50-их рр., а згідно з деякими радянськими дослідниками, навіть не раніше 1956-1960 рр. (див. статтю Е. А. Луцького в «Істория СССР», ч. 2, 1961, стор. 115).

¹⁴⁾ Праці Савича та Стецюка появились у «Наукових записках» Інституту Історії і Археології АН УРСР (книга I, Уфа, 1943, книга II, Київ, 1946).

¹⁵⁾ Нечкіна сама про це заговорила через рік після висунення свого проєкту періодизації: «К итогам дискуссии о периодизации истории советской исторической науки» («История СССР», ч. 2, 1962, стор. 57-59).

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

По давніх аналах

При кінці 1963 року видавнична спілка «Тризуб» у Вінніпегу видала «Літопис українського життя в Канаді» — другий том, в опрацюванні Ольги Войценко. Ця наново відтворена хроніка з піднаголовком «Доба росту й диференціації» охоплює роки після першої світової війни 1919-1924. Матеріал зачерпнутий (як і в першому томі, що був виданий 1961 року) з вінніпезького тижневика «Український голос», який почав виходити 1910 року. Як показують піднаголовки і дані подій, українське життя в Канаді, підмульоване фундаментальною роботою в минулому етапі, полизало далі силою пущеного в рух процесу. Тому, перегортаючи сторінки цього тому, читає не зазнає таких несподіваних, зворушливих вражень, як ті, що залишаються під час ознайомлення з піонерськими починаннями наших земляків за перших років поселення на канадській цілині. Хоч і тут ще відносять помітні факти: «перший дентист українець», «перший аптекар», нові посли, самостійна участь жінок у виборах і т. д. Також у ці роки, зокрема безпосередньо в повоєнний час, довелося українцям на позиціях «чужинців», чи навіть «ворожих чужинців» твердо відстоювати своє місце і боронитися перед дискримінаційним курсом з різних боків, що доводило навіть до драматичних подій і бажання повернутися на батьківщину. Довелося боротися за право на працю, за рідну мову, за правну охорону, за національне визначення та властиву назву українців і за самоусвідомлення всіх менше свідомих «русинів, малоросів, руських, хаклів, буковинців, галишенів, австрійків». Та згодом все більший досвід, вироблення і встановлення в ґрунт такі стали за основу нормального життя на освоєній землі. У цей період повільно, але послідовно, поступає господарський та культурний розвиток українсько-канадської спільноти, формуються станова і професійні організації, ростуть культурно-

освітні і виховні установи, виділяються молодіжні, студентські, жіночі, аматорсько-мистецькі гурти, здобуваються досягнення в канадському державно-політичному та самоуправному житті, а разом з цим диференціюються політичні течії і церковна організація. І завдяки цим останнім явищам, побіч конструктивної праці, набирають сили різні внутрішні загорення; в аналах знаходимо щораз більше полеміки.

Зокрема в цей період розгортається активність українських комуністів у Канаді, яких у поточній публіцистиці називають більшовиками. Між загальнонаціональною і комуністичною течіями точиться боротьба за впливи в окремих інститутах та ширших колах суспільства, а рівночасно зазначаються розбіжності у ставленні до подій на Україні. На цьому тлі зокрема зарисовуються недомагання організації робітництва, що була б незалежною від політично-групового, комуністичного напрямку. У листопаді 1921 «Український голос» писав: «У нас є ніби організація робітничая — але як виходить з її органу „Укр. Робітничих Вістей“, то провідники цієї організації за рос. большевизмом. А що свідомі Українці-робітники є проти московського наїзду на Україну, то „Р. В.“ вмісто писати про робітничі справи, виписують проти нас...»

Інший відтинок розходжень, а то й нетерпимої внутрішньої боротьби, — церковний комплекс. Спостерігаючи збоку не ясно, чому в церковному житті за океаном дійшло до такої гостроти. І, на жаль, в аналах це питання не виходить цілкомитовно з'ясованим. На підставі цитат з «Українського голосу» видно, що новостворена українська православна церква протиставиться чужим впливам, поборює москвофільство, бачить загрозу латинізації в католицькій церкві і в першу чергу протидіє впливам агресивного клерикалізму, що з боку греко-католицької ієрархії лягається в промацькому житті. Одначе шкода, що автор-

ка «Літопису», в порівнянні з опрацюванням деяких інших проблем, потрактувала цю ділянку, як також явище розвитку комуністичного руху в Канаді, надто лаконічно. Повніші з'ясування, також і становища полемістів, дали б повніші картини і докладніші історичні причинки, а головне краще унагляднювали б саму генезу явищ. Можливо тому, що більше різних галузей життя і більше драгливої матерії довелося охопити аналами, в другому томі «Літопису» трапляється порівняно більше неясних витягів з газети, які не зорієнтованому читачеві не розкривають цілості справи.

Для прикладу наводимо деякі місця. Під датою 28. 2. 1923 занотовано: «„Просвіта червоних яничарів“: редакційна полемічна стаття — редакція на статтю в „Українських Робітничих Вістях“ ч. 11 п. н. „Хто зробив мене большевиком“». Або інше місце: «2. 1. 1924 — «До історії появи листа д-ра О. Назарука до д-ра Е. Петрушевича в „УРВістях“: Відкритий лист В. Віберовича, в якому він висвітлює цю справу й додає додаткові інформації; слідує коментар редакції «УР»»

Далі під датою 1. 3. 1922: «„Не можна довше мовчати — до побуту Митрополита Шептицького в Канаді“: Цикл статей В. Кудрика». Чи ось таке: «3. 3. 1920 — „Відкритий лист д-ра М. Лозинського п. н. Куди йдете?“»: Повний текст скерований до «членів Української Національної Ради і Ради Державних Секретарів Західної Області Української Народної Республіки і до Українського Національного Комітету в США».

Думаємо, що в дальших опрацюваннях річників «Літопису» варто в подібних випадках принаймні кількома словами зробити доповнення, які характеризували б явище і віддавали б духа окремих позицій. Це скріпило б документальне значення дуже дбайливої праці, яка вносить цінний вклад не тільки в українське життя в Канаді, але і в українське минуле взагалі.

*

Із загальноукраїнського аспекту

цікаві, бурхливі, насичені змінами подіями роки О. Войценко задокументувала багатим матеріалом. Перед читачем розгортається атмосфера того часу, унаглядноється дуже живо реакція наших земляків за океаном на події на Україні, а посередньо великою мірою відзеркалюються і самі події, і персонажі. Заокеанська еміграція дуже щільно стежить за розвитком справ на українському визвольному і політичному фронтах і віднотує у своїй пресі. Українські дипломатичні місії і державні представники виїжджають не тільки до європейських столиць, але й за океан, і знаходять там повну підтримку. Ведуться допомогіві акції для України на великі суми. Канадська еміграція і українці у США контактуються у цих справах. Делегати з Канади йдуть до Парижу для ведення постійної акції у зв'язку з підготовою Ради амбасадорів. До канадських та інших чужих урядових кіл висилаються меморандуми в українських справах, постійно ведуться протестаційні акції проти ворожої окупації українських земель тощо. Щоправда, з огляду на великий відсоток політично слабо виробленого колишнього галицького населення в Канаді переважає односторонній «прогалицький» характер політичних акцій, але підносяться і голоси, які свідчать про соборницьку настанову суспільства. Один з канадських делегатів, О. Меґас, зустрівшись 1919 року в Парижі з Г. Сидоренком, склав таку заяву: «...300 000 українська громада в Канаді живе лише одною надією, а се Независимістю Великої України. Бажаємо і домагаємося, аби всі українські землі в Європі були злучені в одно політичне тіло. З природи річи Українці в Канаді передають Вам, Пане Міністре, свій незмінний постулат, щоби галицька, буковинська і уторська часть українських земель була в цілості включена до Української Республіки і щоби ні один палець нашої праїдної землі не попав в руки наших ворогів...»

«Український голос» поміщує не тільки звернення до заокеанських

українців, але й тексти різних важливіших актів, комюніке, маніфести, меморандуми тодішніх українських державних мужів. Зокрема в близькому контакті з газетою був проф. М. Грушевський, який містив в «УГ» статті на актуальні політичні теми. При кінці 1919 року в листі з Женеві до земляків на руки редакції «УГ» М. Грушевський писав: «Ваш голос, Заокеанської України може і повинен мати великий вплив і значіне... Я з великим інтересом і втіхою сліджу за Вашими заходами коло об'єднання в спільний національний акції всіх українських сил Америки». І д-р С. Петрушевич як «Президент Української Національної Ради Галицької Республіки» в маніфесті з листопада 1921 року дякує канадським українцям за те, що «станули однозгідно в один український фронт та устами свого міністра Догерті заапелювали до представників цілого світа зібраних в Женеві».

В аналах знаходимо цікаві характеристики і нотатки щодо різних політичних орієнтацій окремих керівних людей. Канадський делегат до Парижу Осип Меґас у звіттовленні подав таке: «Цілим нещастем сучасної України, се розбіжність в орієнтації поодиноких провідників українських. Петлюра уважає за найбільших ворогів України і її державности Москалів, коли знов Петрушевич держить ся якраз протівної орієнтації і уважає Поляків за найбільших ворогів укр. держави. Винниченко знова вірить твердо в російську советську милітарну підмогу до збудованя української держави. В. Винниченко у своїй дискусії з п. М. зазначив, що лише большевики зможуть дати укр. владі на Україні змогу культурно-просвітної роботи між робітництвом і селянством України, колиб загварантували суверенність української держави...» В іншому місці, в 1923 році про Винниченка читаємо: «Великий український письменник Володимир Винниченко, котрий був большевизьким комісарем для закордонних справ, але потому втік від большевиків, довго мовчав, але тепер знов написав статтю в 'Новій

Україні', яка виходить у Празі... В ній Винниченко представляє страшний окупаційний режим большевизму на Україні». Далі, на основі іншої статті Винниченка, цитується: «він уважає, що українці повинні стати в оден фронт до борби з большевиками».

В «УГ» поміщено численні інформации про Симона Петлюру, його звернення і текст універсалу. Є також передрук інтерв'ю Вільяма Цукермана, кореспондента нью-йоркської газети «Глоб», з Петлюрою, надісланого телеграфічно з Варшави в січні 1920 року. При цій нагоді Петлюра сказав: «Заграничний світ нас не визнає, але в душі народу независимість України є звершеним фактом. Наше національне бажане независимости закріпило ся боротьбою і терпінем в останнім році». Знаходимо також і характеристики Петлюри з угорської газети, подану її варшавським кореспондентом, де підкреслено його великий патріотизм, відвагу і скромність: «Головний отаман вірить свято в будуччину України й пориває за собою й нерішучих».

У записах того часу знаходимо цілі причинки до українсько-єврейських стосунків. У хронологічному порядку ця справа відмічується ось так: під датою 17. 9. 1919 в «Українському голосі» була подана вістка, що «Петлюра жадає комісії до розслідування протидівських погромів на Україні». В грудні 1919 року на єврейському протестаційному вічі у Вінніпезі від імени українців промовляв промадський діяч адвокат Я. В. Арсенич. «Бесідник заявив, що Петлюра і його правит. власне боронять Жидів перед погромами, та що погроми допускаються добровольці ген. Донікіна і інші чужі банди. П. Арсенич подав до відома присутних факт, що М. Красний, міністер жидівських справ в правительстві Петлюри заявив п. Меґасови (який недавно тому був в Камінци), що з занятих Денікіном укр. територій велике число Жидів утікає на територію заняту Петлюрою, щоби спастись своє життя перед денікінськими розбійщиками». В лютому 1920

Ісаак Дон Левін, «кореспондент ньюйоркського „Глобу“ й чикаговського „Дейлі Нюс“, повернувшись з Росії, подав обширні дані про попроми в Україні; м. ін. він сказав: „Жидів промили усі борячі ся на Україні групи: Петлюрівці, Махнівці, Денікінці і большевики... Петлюра і його правительство були і є в засаді проти попромів...» Того ж року в березні поміщено в «УГ» «текст відозви Українського Правительства до жидівського населення за підписами Бориса Мартоса й Пінхоса Красного». За місяць знову є нотатка про інтерв'ю кореспондента єврейського щоденника в Лондоні «Джюїш Таймс» з С. Петлюрою: «Кореспондент в довшій розмові з отаманом, з приємністю констатує, що нї український народ нічого спільного з тим не мав і з цілою рішучістю осуджує ті нікчемні вчинки добровольців і чорносотенців». Була в «УГ» передрукована з «Воли» стаття Соломона Гольдельмана «В справі українсько-жидівських відносин». Між іншим, на відмічання заслуговує згадка про орган російських євреїв у Франції «Єврейская трибуна», і його негативне ставлення до України.

Серед нотаток з 1920 року знаходимо досі нездійснену, мабуть, першу ініціативу для скликання всеукраїнського конгресу. Відозва ініціативного комітету, вислана з Женевы, підписана головою Українського женецького клубу, Павлом Чижевським, звертається «До всіх громадян — Українців Великої Наддніпрянської України, Бесарабії, Чорноморії, Середньої Азії, Сибіру, Зеленого Клину, Галичини, Буковини, Карпатської України, Лемківщини, Злучених Держав Північної Америки, Канади, Бразилії й інших земель, де тільки живуть Українці».

★

В цьому прикладовому перегляді анальних даних навмисне подаємо деякі деталі як ілюстративний матеріал для цілості. В умовах діаспори, при обмеженій кількості дослідних джерел така документальна праця може бути дуже допоми-

жною при історичних опрацьованих подій і явищ того часу. При цьому насувається також окремий соціологічний аспект щодо ментальності і природи рідного суспільства в розсовому процесі, з «вічними», нерозв'язаними чи недовершеними проблемами цього суспільства.

Ольга Войценко збирала багато деталей побутового характеру та буденного порядку, які вказують на різні недомагання нашої національної спільноти з її недостатньо кеврівних сил у різних діяльностях, але разом з цим унагляднюють велику твердість народу, що за всяких умов віднаходить себе у власних стійких вартостях. Серед подій 20-их років було немало причин для зневіри і заламання, однак українська еміграція уміла знайти поєднання між притягальною силою та авторитетом покинутої батьківщини і своїми інтересами. Під час розвитку визвольних дій, в час зудару різних течій на початку 1920 року прозвучав знаменний голос: «Дійсними знавцями і сусідами старокраєвих справ є не ми, але Українці на Україні... Вони там краще знають, ніж ми тут і їм певно не менше, коли не більше ходить о успішне поведене справ, ніж нам». А в 1924 році той самий «Український голос», даючи огляд невдач, писав: «Доля Галичини запечатана рішенням Ради амбасадорів в березні 1923 р.; Велика Україна стала часткою Союзу Свіських Республік з осередком в Москві; отже 1923 рік розбив надії Українців на самостійну українську державу... 1923 рік розбив також надії канадійських українців. Рахуючи на те, що повстане вільна самостійна Україна, многи з нас леліяли думки про поворот до Рідного Краю, інші раділи думками про те, яким жерелом сили і поваги для нас буде тепер самостійна Україна. 1923 рік сказав нам: Надійтеся тільки на власні сили!»

З рядків «Літопису» раз-у-раз вичитуємо, як історія повторюється і як справжня життєва мудрість не старіє.

Дарія РЕБЕТ

Другий зошит етимологічного словника української мови

J. B. Rudnyckyj, An etymological dictionary of the Ukrainian language, part 2, Winnipeg 1963, стор. 97-192.

Сміливий задум проф. Я. Рудницького, реалізований одним другим зошитом «Етимологічного словника», затримує й надалі першість в україністиці: заповіджений у Києві етимологічний словник української мови Р. Кравчука найближчим часом таки не появиться, не зважаючи на проспекти ще з 1961 року та статті в радянській пресі; запитувані під час славістичного конгресу в Софії компетентні київські колеги відповідали, мовляв, автор надто ще молодий і недосвідчений для такого діла, що вимагає радше авторського колективу. Чи воно справді так, а чи причини ще якісь інші, годі сказати.

І цей рецензований зошит тримається засад, що до них ми були критично висловилися з приводу першого зошита («Сучасність», ч. II, 1962), себто включає й етимологію окремих відіменних призвищ, деяких місцевих назв, а також синоніми до головного значення гаслового слова; тому тут не повторюватимемо загальних попередніх застережень, а подамо наші критичні думки лише до специфіки цього зошита. В ньому проаналізовано близько 430 виразів, в тому числі близько 100 їхніх варіантів (бедуїн-брамурт).

Як і раніше, автор не взяв до уваги низки давніших і новіших друкованих говіркових словничків: 1) А. Москаленка: Словник діалектизмів Одеської області (1958): *белебен* — незарослий горбок (від *балабан* — бубон?), *бенчик* — глечик з великим на верху вухом (від румун. *banicioare* — мала мірка?), *берешки*, *бецки* — дитяча гра в крем'яшки (з осман. *beraber* — рабом та з румун. *bot* — ліп'яки, круглі годзлі в справі?), *бетяг* — сміття, послид (румун. *beteg* — хворий, каліка, з угор. *beteg* — хворий), *безгарка* — ящик-носілки переносити зерно (від *тара* — вага упакування), *бійо* — кант з іншої матерії на жіночому чи дитячому одя-

зі (франц. *billon* — борозна?), *блударія* — мережка, пришита до нижньої білої спідниці (румун. *broderie* — вишивка), *блашван* — лист, на якому печуть коржики, піріжки (нім. *Blechpfanne* — сковорідка?) *бомбакове полотно* — полотно домашнього виробу (румун. *bumbac* — бавовна); 2) С. Дорошенко: Матеріали до словника діалектної лексики Сумщини. Діалектологічний бюлетень в. 9 (1962): *багилеги* — хатне легке взуття (*багіли*), *бандил* — стебла городніх культур (порівняй батюцьке *бандулиння*, *бандуранка* — картоплиння, що в дальшому з *бандурка*, *мандибурка*, *матдебурка* — картопля), *барса* — довбня колісників (румун.-циганське *barós* — важкий молот до металу й каміння), *баруля* — яр, провалля (від *бара* — батно), *баюнка* — діжка на воду (румун. *baie* — купіль?), *биндюги* — лати огорожі, *бокла* — бочечка на воду живинарям (від *боклага*), *богетчик*, *божчик* — рушник над іконою; 3) С. Дроздовського: Південнобессарабські українські говірки. Праці X республіканської наради (1961): *бабана* — стара ялова вівця (румун. *babăna* — стара беззуба вівця), *бокло* — невеличка бочка до вина в дорогу (баклага), *боковка* — грєбінець, *банок* — крамничця (румун. *basanie* з осман. *bakaliye*), *бістр* — кінь; ділянка поля, де турки випасали коней (осман. *beygir* — мерин, важкий кінь), *банчоси* — бантини (поль. *wałczos* — клепка, нім. *Wagenschoß*); 4) В. Ващенко: До вивчення семантики діалектних слів (там таки, з Полтавщини): *забагарадитися* — задоволюватися, розбагаліти, забажати *борцівник* — рот, *бацман* — палюх руки, щось велике (від прізви подолянам *буц*, *буцман*?) і його ж: З історії та географії діалектних слів (1962): *баглай* — ледар (порівняй *баглай* — губи), *балсанка*, *балацманка* — металевий посуд для олії, гасу (від *бальзам*); 5) зі словничка уприслів по закарпатських долівсь-

ких говіряках Л. Чопея (1881): *бечеловати* — оцінювати (*becsilni*), *бечеліш* — оцінка (*becslés*), *береш*, *біреш* — наймит (*béres*), *берфа* — клоунація, ручиця в возі (з *берь* — жердка й *fa* — дерево), *бізонь*, *безег* — справді (*bizonu*), *бізтуш* — комісар (*biztos*), *бівний* — багатющий, урожайний (*bő* — великий, урожайний), *бітєвати*, *бентєглавати* — карати (*büntetni*), *бентєгіш* — кара (*büntetés*), *бетанга* — волоцюга (*bitang* з середньогорішньонімець. *biutunge* — здобича, через значення — здобичник), *бочкір* — постіл (*bocskor*), *боргаз* — вишняк (*borház*), *бойгар* — підпасик (*bojtár*), *богг*, *бот* — крамниця (*bolt*), *боташи* — крамар (*boltoš*); 6) з закарпатських словничків, вміщуваних в «Етнографічному збірнику» а) Ф. Ю. Жатковича (ЕЗ 2, 1896): *блях* — призва для закарпатського верховинця (бо ніби журять з окутих бляхою люльок, але насправді з *влах*, *волах*, угор. *oláh* — румун — слід румунської пастушої колонізації в Карпатах), *бетлегем* — вертеп (*Betlehem* як давня назва вертепної гри); б) ЕЗ 4, 1898: *безівшак* — кавція (*biztositék*), *більшов* — коліска (*bölcső*), *біччеловати* — поважати (*becsilni*), *біжалмо* — турецьке яблуко (в другій частині *alma* — яблуко), *біраки* — таксатори (*bíralni* — оцінювати), *бірток* — майно, посілість (*birto*), *бовдовання* — склепіння (від *boltozni* — склепити); в) ЕЗ 9, 1900 (збірка В. Гнатюка з Ванату): *бизуватися* — покладатися на кого (*bizni*), *боканчощ* — міхотинець (*bakancsos*), *бортачок* — дурень (з італій. *berteggiare* — одурити, висміяти, див. ще лемківське *бортак*, *бортуля* — дурак); г) ЕЗ 30, 1911 (збірка В. Гнатюка з Вачки): *белег* — свідочество, печатка (сербсько-турець. *белег* — знак), *берба* — винозбори (серб. *берба*), *бетеліна* — конюшина (з дятелина, серб. *детелина* те саме), *бічак* — ніжик (угор. *bicsak*), *бічкаш* — кишеньковець (угор. *bicskás* — завадіяка), *бізтатовач* — намовляти (*biztatni*), *бокал*, — чаша, *богач* — малий казан (пор. *бакрач* — мідяний казан), *божур* — півонія (серб. *божур*), *больногвац* — блукати (*boljongoni*), *брадло* — скрита (словаць. *bradlo* — висока скеля), *ботоша* —

панчоха (від *бот* — чобіт), *бочкац* — цілувати (порівняй і словаць. *bozkat'* — цілувати); 7) з О. Митрака: Русько-мадярський словарь (1881): *бєндюх* — черевко (*bendő* — пузо), *бібак* — чиряк (*bibe* — близна; *лихо*, *бїда*), *боксорван* — прищ сибірски (із *rokolvar* те саме; ніби *пекельна короста*); 8) І. Верхратського: Про говор галицьких лемків (1902): *бедрак* — червак борозняк (неясного зв'язку з поль. *ředrak* — борозняк і *бедрик* — жук), *белей* — штурпак, *бейдак*, *бортак* — дурень (із *байда*, *байдикувати?*), *бємбух* — черевко (угор. *bendő* і поль. *ředek*, *bęben* — пузо), *берце* — орчик, *бзичати*, *брунчати*, *бинчати*, *бирчати* — гудіти, дзижчати, *бинч* — трутень, *бомбар* — хрущ (*румун. bondar* — джміль, *гудюча комаха*), *біхреса* — гном, «мамуна што по лісі ходит», *бланар* — скляр (словаць. *blana* — оболонка, бо раніш її вставляли замість шибок у вікна), *блатнар*, *бритчаль* — рід цвяха (нім. *Brettnagel*, ніби *цвях до дощок*), *бозуля* — гудз на чолі (із *гудзуля*, *гудз*), *бирчастий* — з дрібною крученою вовною (бирка «зівця»), *бобрунка* — зозулька (від *бедрик* — жук?), *боденка* — масничка, *боричати* — рити, *бокс* — байстрик (поль. *bak* — гедзь; хлопчак).

Впроваджуючи низку нових американсько-українських виразів (*біга* — джаган, бойсик — хлопець, *бом* — кон'юнктура, бононк), а то несистематично й принагідні слова з газетних репортажів (*бонго* — човен, індійське), автор пройшов повз багато говірківних виразів Західної України, як от закарпатських: *боня* — глибоке місце в річці (від *бульбона* й *калабана?*), *бадога* — тонкий лист бляхи (угор. *bádog* — бляха) — записи Й. Дзендзелівського; з Севлющини-Виноградівщини: *бабовка* — лялька (угор. *báb, bábocska*), *біль* — стебло кукурудзи, *бовтош* — крамар, *богач* — кукурудзяний хліб (*rogácsa* — круглий плячок), *бірфа*, *множ.* *бири* — драбина воза, *беремєно* — мішок з мливом, переділений посередині; з Мукачівщини: *біцігілі* — велосипед (угор. *bicikli*), *бігльязь* — праска (нім. *Bügeleisen*), *бігльовати* — прасувати

(нім. bügeln), **бохтарь** — польовий сторож (угор. bojtár — підпасич?); з Ужгородщини: **бембати** — плакати (угор. bömbölni — вигти), **бімбов** — недотеха (угор. bünbak — жертвенний козел?), **боділярчи** — гаманець (bugyelláris); з Селятинщини (на Буковині): **бота** — товстюх; палиця (румун. bota — палиця), **біца** — найстрашій син (скорочене з румун. badita — кличка найстаршого сина), **биндяк** — джміль (порівняй румун. bondár, те саме), **борбурдз** — прищ, гудз (румун. buburuz (a) — зозулька; гульочка), **борбози** — хлипання (від **болборосити** — плакати; бурмотіти; з рум. bolborosi — бурмотіти), **боршан** — найманій косар з Мармарошчини (від місцевости Боршна), **блавучити** — байдикувати (може з румун. plevuşa — риба вівсянка; галайстура й лавушкати — волочитися, що з лівгуш «вінь-люзак», угор. lógós); зі Снятинщини; **бавенка** — волччка (поль. bawena — бавовна?); з Золочівщини: **балюх** — прізва мешканця сіл на північ від Ожидова; з Равищини: **быльога** — рядно носити хопту; з Бобреччини: **біза** — шкіряна лиштвта на задньому зшитті халяви (нім. Biese — вузький лямпас, франц. biseau), **брая**, **брея** — вапно з курячим послідом для гарбування шкіри (нім. Brei — каша), **бишти-франти** — жарти, дурешки (нім. bester Frant?), **басаман** — синець, **бачилина** — лужално (бичилино, адідеоване до батіг).

Бракує цілої низки виразів з фахової термінології: а) друкарської — **антква**, **бравура** — роди шрифтів, **абцуг** — шіткова відбитка шпальти, **анонс** — оголошення, **акциденци** — скомпліктований ручний склад півколом чи фігурами, **баль** — звій паперу, **байстриок**, **бенькарт** — останній неповний рядок абзацу, перенесений на початок наступного стовпця; б) спортової — **бобслей** — зчеплені по собі саночки (англ. bobsleigh), **бейсбол** — гра в киданого овалнього м'яча (baseball), львівське **бик** — оборона в футбольній дружині (англ. back — зад); в) музичної — **бекър** — касівник (франц. bécarre, італ. bequadro), **бемоль**, **бемолок** — знак обниження

ноти на півтону (франц. bémol, італ. be-molle, бе крутле на відірвнення від касівника — бе квадратового); г) фінансової — **більон** — обігові монети даної валюти (франц. billion, бон (франц. bon); г) судноплавної — **бейдевінд** (голл. bij de wind), **бейшльот** (голл. bijslot), **бензель** — перев'язка двох тросів тоншим (голл. bindsel), **бізань** — задня щогла; скісний парус на ній (голл. bezaan), **бімс** — піддальбна поперечка (англ. beams), **бітені** — пригальмовувальний прилад якірного ланцюга (голл. beting), **ботдек** — горішня палуба (англ. boatdeck), **брам-рей**, **-сель**, **-стенга** — третя, горішня рея, парус, надтогочна щогла (голл. bram-ra, -zeil, -steng); д) військової — **бомбарда** — рід гармати, **бліцкриг** — блискавична війна, **бінокль**, **бленда**; е) мистецько-модної — **бідераер** (нім. Biedermeier-Stil), **бікні**, **болера**, **бостон**, **блеф** (англ. bluff), **богема** (франц. bohème, ніби циганерія); є) промислової — **бісквіт**, **біскупт** (франц. biscuit, італ. biscotto, ніби двічі варений), **бокс** — рід шкіри (англ. box calf); ж) природничої — **біцєнс** — м'яз (лат. biceps — двоголовий), **бестярій** — давня книжка про тварин, також і фантастичних, **базіліск**, **базилішок** — василиск (поль. bazyli szek), **боксит** (франц. beauxite за місцевістю Beaux), **бентос** — надонній водні організми (грець. benthos — глибина), **беркшир** — раса свиней (англ. berkshire), **бойцун** — птах коловодник (Philomachus pugnax).

Авторові не була доступною книжка О. П. Маркевич—І. І. Короткий: Визначник прісноводних риб УРСР (Київ 1954), тому відсутня в нього низка народних назв риб: **бобошка** — умбра, **бобирець** — Leuciscus borysthenicus, **бистрати**, **бистрянка** — Alburnoides, **балінд**, **білзна** — Aspius, **білоок**, **білоглазка** — клемець, Abramis, **атеринка** — Atherina, **авдюшка** — голец, Neomachilus, **бабець** — Cottus, **бичок** — чоп, Aspro, **берш** — Lucioperca (з нім. Barsch, Perca fluviatilis).

Лише поверхово використовує автор збірку народних рослинних назв Ст. Маковецкого (Słownik botaniczny łacińsko-małopolski, Краків 1936); понад

30 виразів звідти чомусь не попало в рецензований словник. Перелічимо їх, подаючи крім латинських ще й терміни, прийняті «Російсько-українським словником ботанічної термінології і номенклатури» (Київ 1962); не скрізь можливо нам тут встановити їх походження: *байдрачка* — свербіжниця, *Knautia arvensis*, *барлан* — полин польовий, *Artemisia campestris*, *бабоштан* — фізалис звичайний, *Physalis alkekengi*, *бакалія* — трутовик, *Polyporus fomentarius* (губа на деревах), *балабаси* — рід сливок, *бендаси*, *бендіюги* — півники садові, *Iris germanica* (може від лемків. біндас — рід сокири, нім. *Vindacht* з уваги на іншу назву за формою листків — коситень?), *бех* — сусяк зонтичний, *Vitomis umbellatus*; *віха* — цикута отруйна, *Cicuta virosa*; *бешичник* — фіялка запашна, *Viola odorata*, *безжжик* — алтея, *Althaea rosea*, *бишак* — жовтець отруйний, *Ranunculus sceleratus*, *берладинка* — братки, *Viola tricolor*, *бергамет* — ластовень лікарський, *Synanchum vincetoxicum*, *бергатика* — жостір прюносний, *Rhamnus cathartica*, *бетель* — перець, *Piper Betle*, *бецай*, *бацан*, *бандзола*, *балабан* — велика квасоля, *Phaseolus vulgaris*, *белмец* — хрінниця широколиста, *Lepidium latifolium*, *бера*, *берле* — рід осінніх грушок, *беллядонна* (італ.), *берючина* — кущ, *Ligustrum vulgare* (інакше — вовчі ягоди, від тюрк. бирюк — вовк), *библик* — бутерлак, щербрик звичайний, *Peplis portula* (мабуть, від латинської назви), *блитва* — буряк, *Beta vulgaris rapacea*, *бердулян*, *бердулець* — рододендрон, *бордун* — жовтець, *Ranunculus acris*, *болдай* — заєча конюшина, *Anthyllis vulneraria*, *бороцаник* — пліщ звичайний, *Nedera helix* (угор. *borostyan* — пліщ), *бречка* — гречка татарська, *Fagopyrum tataricum*, *бодлак*, *бодлан*, *болобан*, *бован* — крушина, *Rhamnus frangula*, *боняк* — чорнобривці прямі, повняки, *Tagetes erectus* (може, перекручене — повняк?), *боцати* — буняхи, *Vaccinium oxycoccos* бомбарки — овочі клокичкі перистої, *Staphylea pinnata* (порівняй лемків. бамбара — суніця, радше від бамбулька, ніж від нім. *Brombeere* — ожина), *боцмани* — ве-

лики яблука (від буцик, буцман — товсток).

Увівши чимало виразів з дитячої лексики (*бомба* — церква, *беця*, *биля*, *бозя*), автор теж не був консеквентним і пропустив низку інших (лемків. бобо, буковин. *божібо* — страшна уявна істота, *боцою* — борщ, *боньо*, *брісо* — живіт, буковин. *бунця* — бабуся...); до речі, і дитячомовні вирази слід локалізувати та подавати значення, бо вони географічно не одностайні і не однозначні (*бозя* — образ, церква, биня — корова, товар), див. наша стаття «Лексика дитячої мови на Україні» (в друку в збірнику НТШ на пошану Р. Смаль-Стоцького).

Не зустрічаємо багатьох сленгізмів, хоч в основному автор не зрікся їх подавати; немає східньоукраїнських: *бембраси*, *бочки* — годинник, *бердана* — передача, *берлять* — істи, *блатир-кайн* — конокрад, *бобйор* — не злодій, *бомбель* — особовий поїзд (нім. *Bummelzug*), *ботач* — говорити, *босьянка* — корчма, *бобочка* — сорочка, *бобони* — венерична недуга (румун. *buba*, *buboi* — чиряк, прищ), *бора* — газардна гра в карти, *боржом* — нічлігарня, блондінка — горілка, *бардадим* — король у картах (із бернардин); галицьких: *беद्यо*, *бегас* — селюк, нездара (з бадіка?), *бейлик*, *бембен* — хлопчак, *бельфер* — учитель (їдінш-нім. *Behelfer*), *беля* (п'яний як беля — від румун.-осман. *beleá* — нещастя, чи польський авіментатив *belka-bela* — балка, порівняй — п'яний, як нещастя, як шток), *берло* — фротирувальний трилад з ганчірок для камерної долівки, *берзівник* — злодій по поїздах (з нім. *Geldbörsenschneider* — моншонкорізець?), *біба*, *бірбантка* — п'яничення (латин. *bibo* — п'ю, італ. *birbante* — лайдак), *бімбер* — самогон (від діалектної назви картоплі й її бамбульок — бімбівка), *бібер* — єврей (циган. *bi-boldo* — не хрищений), *бібула* — нелегальна література, *бікси* — штани (нім. *argot. Vixe, Vixe*), *бімбати собі* — легковажити, биня — дівчина, *біха* — книжка (нім. *Buch*), *бляко* — документ, виказка (поль. *argot. białko* — білко), *бляхарня* — поліція (від нагородної бляхи в вій-

ськових жандармів), *не бесер* — ніяково (нім. *Besser* — краще), *бесеруваги* — поправляти іншою картою, *богданка* — лубка, *бойдик* — горіще (ідіш-нім. *bojdem, Dach-Boden*), *бомок* — недокурок (поль. *baq*); не говорючи про раніші лірницько-прошацькі: *бетляги* — були, *бенити* — курити, *біштур* — патик, *бецак* — салдат, *барай* — ікони, *барват*, *бармус* — кожух, волосся, *батуз* — росіянин, салдат, *батузник* — шнурок, чи шаповальське *басать* — різати (тюрк. *bas-maq* — нападати).

Не з усіма авторовими етимологіями погоджуємося: 1) покутсько-гуцуль. *бечка* — багнітка; шутка (*бечівники* — новорічні поспитальники, бо сіяли порізане на кусні вербове пруття), споріднене з *бечівка* — гуж, і краще його виводити від бич (*битви*), ніж від бик (*бучати*); 2) давнє *брайцари* — кільця в зброї, походить з румун. *bratar* — браслет, з чого на Одещині *брацар* — срібний браслет, а на Покутті *брацарь* — чохла, дуд, маншет; 3) *бота* — внутрішня частина борта човна між двома наборами, споріднене з рос. *беть* — поперечка між бортами; щоглова балка (з старонордй. *biti* — балка), чи й з карпатським *ботюк* — кльоц; 4) *битюг* — великий запряжений кінь, одеське *бендюг* (звідти й давніше *бендюжник* — транспортковий візник), сконтамінувалося з *бендюга* — транспортковий, брикарський віз; 5) арготичне *блят*, *блатний* — злодійський, слід виводити або за Аве-Ляллемандом (*Das deutsche Gaunertum, 1858-62*) з нім. *platt* (*deutsch*) — незрозумілий (долішньонімецький) діалект (як джерело арготизму блатна музика), або за С. А. Вольфом (*Wörterbuch des Rotwelschen, 1956*) із ідіш-гебрей. *rolat* — втекти (з дальшою зміною значення: втілий з тюрми, злодійський); а не за Н. Лосем із *Blatt* — паперові проші; 6) польське *бовкун* — однозапряжний віл при оранці; коромисло, слід зводити з *бовг* — жердка, *бовтати* — а не з румун. *bou* — віл, бож наша північ не переймала техніки від румунів; 7) *боклатий* — пугатий, дасться задовільно пояснити з *бокла*, *бокло* — рід баклаги, а от-

же не конечне тут румун. *bucalat* — товстий; 8) наддністрянське *бондати* — волочитися, радше перекручення з *вагабунда*, *махабунда* — волоцюга, а не сплутання *блендати й божкаги*; 9) карпатське *ботюк* — кльоц (буковин. *бутук*) позичене з румун. *butuc* — колода, а не похідне від *бовт*, *бовгюк*; з румун. *бота*, *угор. bot* і наше карпатське *бота*; 10) закарпатське *боканчи* — черевик, позичене радше з угор. *basancs*, бож румун. *basanc(i)* це теж утризм; 11) при варіантах *богила*, *буглав* — болиголов, слід приймати не так адідаєдо до Бог, бутай, як радше церковнослов'янські (чи чеські) форми; *болитлав*, *bolehlav*; 12) *бевзь*, *бевзень* — дурень, слід радше виводити за Е. Бернекером із сербсько-словін. *безяк* — недотепа (в дальшому з італ.), ніж за Шахматовим із *блазень*; 13) серед прізвищ не вважаємо вірним тлумачення Бандера, Вендер як ніби похідного від *бандера* — стяг (71); йдеться бо про часту в західньоукраїнських прізвищах форму родового відмінка (Бандер-а — син Бандера) від чужомовних апеллятивів-прізвищ (Лібер-а, Швабер-а, Штендер-а, Хабер-а, Ціпер-а — з польського баритонічним наголосом, у висліді чого виділився ніби-суфікс -ера).

І далі неслухно подаються під одним гаслом окремі й незалежні позичення (під блок — блокнот, блокгаз, блокшив, блокажа) — так ніби ці «derivативи» створені на нашому ґрунті абож ідеться про позичення з тієї самої мови, що й гасловий вираз.

Синоніми подає автор, очевидно, не для всіх значень аналізованого слова. Деякі його синоніми перетворюються на енциклопедичний опис, до того ж вузькозначенневий (напр. *бормашина* — свердлярка, апарат, яким зубні лікарі висвердлюють нездорові частини зубів! А прецінь є ж апарати з тотожного назвою і в ковалів та слюсарів і злодійів-касовомників повертувати залізо...).

Зайво поперепишувані окремі гасла похідними творивами від аналізованого кореня: здрібнілими й згрубілими формами, прислівника-

ми, прикметниками, не поворячи вже про випадкові прізвища й місцеві назви; що все те — не вичерпне, автор здає собі справу, бож наприкінці таких ланцюгових перелі-

ків і так заявляє постійно «і так далі». Заге куди доцільніше було б при виразно відокремлених похідних творивах — подавати значення.
Олекса ГОРБАЧ

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

Посилений процес централізації в СРСР

Якраз минає два роки з того часу, як 25 квітня 1962 верховна рада СРСР прийняла постанову «Про опрацювання проекту нової конституції СРСР» і «одногласно обрала» окрему підготовчу комісію з Нікітою С. Хрущовом на чолі. Однак на сторінках щоденної преси та фахових журналів (таких, як, наприклад, «Советское государство и право» або «Радянське право») не можна знайти навіть найменшого натяку ні про працю цієї комісії, ні про якийнебудь рамовий проект «нової конституції». Дискусія ведеться, мабуть, лише в стінах кабінетів секретаріату ЦК КПРС і вона ще не дозріла для «всенародного обговорення». Але багато прикмет вказує на те, що йдуть намагання, щоб третій всесоюзній конституції — так би мовити, «хрущовській» — надати більше централізаторського характеру, ніж його мали конституції «ленінська» з 1924 і «сталінська» з 1936 року. Не є виключенням, що діялектика про «відмирання держави» буде стосована насамперед щодо союзних республік, тим більше, що й «юва програма КПРС» сильно наголошує питання т. зв. «наближення» та «злиття» націй. Діялектика діялектикою, але не замикаймо очей на політичні конкретності — на посилене зростання російського великодержавного шовінізму, про який останнім часом заговорили також Цекін і Пірана.

Президія та секретаріат ЦК КПРС не тільки дискутують проєкт конституції при замкнутих дверях, але ведуть у цій ділянці відкриту політику доконаних фактів. Поволі, але послідовно «розвантажуються» по черзі т. зв. республіканські міністерства, державні комітети та управління і переводяться на статус союзно-республіканський. Іншими словами, союзним республікам Москва відбирає щораз то нові, вже й так вузько обкрайні адміністративні компетенції і централізує їх у себе.

Так майже напередодні Міжнародної конференції у справах торгівлі, що з ініціативи ООН почалася в Женеві 23 березня і триватиме до середини червня, у київських щоденниках від 17 березня, в рубриці «Хроніка» (на останній шпальті останньої сторінки внизу), появилосся повідомлення такого змісту: «Президія верховної ради Української РСР указом від 16 березня 1964 року перетворила міністерство торгівлі Української РСР з республіканського в союзно-республіканське міністерство торгівлі Української РСР» («Радянська Україна», 17. 3. 1964). Це означає, що «реорганізоване міністерство торгівлі в Києві підлягає тепер також формально такому міністерству в Москві» (стаття 51 конституції УРСР) і є також формально зобов'язане виконувати його «вкази та інструкції» (стаття

50 конституції УРСР). На практиці така залежність і підлеглість існували фактично вже досі.

З одного боку, шеф делегації у Женеві, Н. С. Патолічев, голосно та пристрасно розпинається в своїх пропагандистських промовах за «поширення прав економічно слабо розвинутих країн у світовій торгівлі», з другого ж боку, той самий СРСР звужує право союзної республіки у внутрішній торгівлі, до речі, республіки, яка належить до числа 26 високорозвинутих індустріалізованих країн у світі! Про зовнішню торгівлю цієї республіки не доводиться навіть говорити, бо вона (тобто Українська РСР) ні власної такої торгівлі не веде, ні власного міністерства цього resortу (навіть у формі «союзно-республіканського») не посідає. У зв'язку з цим більше ніж курйозно прозвучала пропозиція Георгія Л. Сажновського, голови делегації УРСР у Женеві та міністра торгівлі УРСР, щоб на Женевську конференцію була допущена також офіційна делегація т. зв. Німецької Демократичної Республіки. Георгій Леонідович, мабуть, і досі не відчув глибокої комічності свого становища: бути адвокатом країни, не визнаючи міжнародноправно, щодо її участі в міжнародній дискусії про справи світової торгівлі саме в час, коли внутрішня торгівля його країни була піддана компетенційному обмеженню. Але таких курйозів чи протиріч у радянській дійсності більше, ніж багато.

Однак в основному не про це нам ідеться. «Женевський курйоз» послужив тільки ілюстрацією централізаційного процесу, який має тепер місце у взаєминах між союзними республіками і імперіальним центром. За минулий 1963 рік перетворено також інші республіканські державно-адміністративні установи на «союзно-республіканські». Мова про три державні комітети при раді міністрів УРСР, які працюють на правах міністерств і голови яких входять у склад ради міністрів. Сюди належать державні комітети а) будівництва, б) кінематографії і в)

преси та видавництва. Ці «перетворення» відбувалися в той спосіб: президія верховної ради СРСР, за підписами Брежнєва та Георгадзе, видавала відповідні «укази» щодо створення даних державних комітетів при раді міністрів СРСР на статусі союзно-республіканському, і після цього такі президії в союзних республіках калькували ці «укази» в межах своїх «законодавчих компетенцій». Думки депутатів верховних рад ніхто не питає; вони без будь-якої дискусії в цих справах рутинізовано «одноголосно» схвалювали такі «укази» на чергових сесіях своїх верховних рад.

Впадає в очі, що, наприклад, у Білоруській РСР міністерство торгівлі було перетворене на «союзно-республіканське» вже 9 грудня 1963 і що лише три місяці після цього такій крок зроблено в Українській РСР.

Чи є підстави припускати, що в Києві існував якийсь опір у цьому питанні? На це важко відповісти. Але факт, що навколо справи «проекту нової конституції» триває вже дворічна мовчанка, міг би вказувати на те, що дискусія над таким проектом ведеться не тільки в стінах секретаріату ЦК КПРС, а також у кабінетах секретаріатів союзних республік, може, навіть на обласних штаблях партійної ієрархії. Хоч порівняння не буде цілком вірне, все ж таки треба нагадати, що над зміною конституції УРСР в пристосуванні її до першої конституції СРСР велася дискусія в різних установах УРСР понад п'ять років. Як відомо, її з'їзд рад СРСР «остаточно затвердив першу союзну конституцію» 31 січня 1924, а шойно 15 травня 1929 змінену конституцію УРСР затвердив XI Всеукраїнський з'їзд рад. Докладніше можна поінформуватися про це в Анатолія П. Таранова («Історія конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки», видавництво Академії наук УРСР, Київ 1957, стор. 97-105), який подає досить широку відомості про цю дискусію. В цьому контексті нагадаємо, що питанням зміни конституції займалися тоді

аж чотири всеукраїнські з'їзди рад у Харкові: VIII — 1924, IX — 1925, X — 1927, XI — 1929.

Треба сказати: інші були часи, інші також звичаї. Однак таке твердження не виключає, що дискусія про нову конституцію ведеться і що республіканські партійні бюрократи намагаються затримати при собі якнайширші компетенції в ділянці адміністрування своїх територіальних одиниць. Можливо, що це тільки прояви «місництва» в радянському

розумінні цього окреслення. А, може...?

Не зважаючи на різні припущення та гіпотези, треба таки констатувати, що російський імперіальний центр та його великодержавно-шовіністичні послідовники старатимуться звести «союз республік» у єдину, уніфіковану російську державу. Чи їм це вдасться, залежить від національних сил в окремих союзнних республіках.

В. П. С.

Спроба вийти поза межі буденщини

Якщо ви живете у вільних країнах, де ваша особиста свобода та життя не zagrożені режимними репресіями; якщо ви налаштували своє життя так, що не потребуєте турбуватися про харчування і зодягання своєї родини; якщо у вас є засоби на розвагу, дозволя і подорожування або, коротко сказавши, якщо ви живете серед заможного суспільства, тоді логічно вам хочеться доповнити своє життя іншими аспектами. Так виникає «культурна надбудова» в суспільстві.

Це тепер помітно в Канаді — країні, де люди вже пройшли етап матеріального самозабезпечення і швидкими темпами завершують своє життя «культурною надбудовою»: постають театри, балети, музичні аудиторії, дедалі більша кількість людей цікавиться літературою та мистецтвом.

І українці не залишаються позаду. Якою мірою вони це роблять і які в них досягнення — це досить широка тема. Я хочу тільки привернути увагу читачів на один приклад прагнення українських жителів Канади до вивернення свого повсякденного життя чимось іншим, як тільки матеріальними прибутками.

Монтреальський «Гурток читачок» є саме прикладом для здорової тенденції включити українську книгу

в хатню обстанову. Історія гуртка не складна. Кілька років тому пані Олена Залізник, сеньйор українських громадських діячів, запропонувала монтреальським жінкам організувати «Гурток читачок», формально пов'язаний із СФУЖО (Світова федерація українських жіночих організацій). Вона вважала, що члени гуртка повинні за наміченим планом купувати твори українських письменників, читати їх і спільно обговорювати на сходинах.

Намічено купувати передусім твори українських письменниць. Таким чином організаторки надіялися не тільки збагатити свої знання української літератури і проводити культурно принаймні один вечір щомісяця, але також допомогти нашим письменницям, бо, купуючи українську книгу, створюємо ринок збуту, створюємо умови для творчості письменників. Крім цього, авторам важливо знати, що хтось їх твори читає, хтось ними цікавиться. Є справді письменники, які пишуть тільки для себе, але й вони пишуть, так би мовити, з одним оком, закритим на сучасне, а другим таки слідкують за майбутніми читачами. Однак усі працівники пера пишуть, щоб їхнє слово дійшло до читача.

«Гурток читачок» пробує не тільки задовольнити свої духові потреби, але й одночасно створити чи-

тацьке підґрунтя для української літературної творчості. Впродовж чотирьох років відбувся ряд сходин, на яких обговорено твори таких письменників: Ольга Мак, Віра Вовк, Меланія Кравців, Докія Гуменна, Дарія Ярославська, Оксана Керч, Олена Звичайна, Уляна Кравченко та Ольга Кобилянська і Іван Вапрятний, Леонід Мосендз, Іван Смолій, Микола Приходько та Олег Лисяк. З українських радянських письменників обговорено творчість Миколи Куліша з окремим читанням уривків з його «Патетичної сонати».

Читацька діяльність гуртка має особисто-приватний характер; вона не зв'язана якимсь статутом. В гуртку вітають кожну, хто погодиться виконати єдину умову: купувати і читати твори намічених письменників. Читацькі сходи проходять у товариській атмосфері, до створення якої спричиняється те, що вони відбуваються по черзі в приватних домах. Витідна обстановка злагідное палкі дискусії на тему контроверсійних творів.

Загал жінок зацікавився працею гуртка і тому влаштовано двоє промадських сходин. На перших обговорено творчість Л. Мосендза та Натален Королевої. Учасниці гуртка з'ясували слухачам основні аспекти їхньої творчості і обговорили як зразки «Останній пророк» і «Що таке істина?». На других сходинах обговорено стан українського письменства на Україні. Зразками послужили вибрані поезії і повісті С. Скляренка «Святослав», О. Ільченка «Козацькому роду нема пере-

воду» та М. Стельмаха «Хліб і сіль». На вужчих сходинах гуртка обговорено С. Скляренка «Володимир», А. Хижняка «Данило Галицький» та З. Тулуб «Людолюби».

Зацікавлення серед читачок викликала «Панорама найновішої літератури в УРСР» (вид-во «Пролог»), упорядкована І. Кошелівцем, обговоренно якої присвячено окремій сходині. Як серед молоді, так і серед середньої та старшої генерації найбільший відзвук здобуває такі сучасні: всі прагнуть знати, що являє собою сучасна українська літературна творчість, якими шляхами вона розвивається і наскільки вона зберігає суть український характер. Телер гурток має в пляні обговорити «Лемкосинно даль» (вид-во «Пролог»), зредаговану Ю. Луцьким.

Двоє останніх сходин «Гуртка читачок» були присвячені обговоренно творчості Юрія Клена.

З читацької діяльності користуються найбільше учасниці гуртка. А ширші сходи активізують питання української книги і нагадують українським жінкам, що поза буднями та добробутом існує також ширший світ духовної культури. Тому ця нотатка має на меті поінформувати читачок журналу про практичні можливості такого ж збагачення їхнього повсякденного життя. Утворення читацьких гуртків на будь-якій базі важливе і для всієї української промадської культури; це — один із засобів розвивати українську культуру шляхом творення попиту на неї.

На-ія М. ОЛІЙНИК

Ще про членство УРСР в Міжнародному комітеті славистів

Для історії правового статусу славистів УРСР у Міжнародному комітеті славистів, який ухвалює скликання міжнародних конгресів мовознавців, літературознавців і фольклористів, варто згадати про внутрішній тертя на цьому терені, почавши від конференції в Москві 1962, до останній конгрес у Софії

1963 року. Дотоді в Міжнародному комітеті були представлені організовані державно високошкільні слависти так, що їх репрезентував без різниці лише один вирішальний голос. СРСР був представлений теж лиш одним (російським) голосом; ні УРСР, ні ВРСР окремих делегатів в МКС не мали. Подібно

Югославія з своїми п'ятьма рівноправними національностями, як і ЧСР з двома, — теж були представлені лише одним (сербським чи чеським) делегатом, от як славісти Голляндці чи Ізраєлю.

Намагання змінити такий стан на відтинку слов'янських держав вийшло на московській конференції 1962 року від словінців і хорватів, які запропонували для слов'янських народів понаціональний принцип членства, замість дотеперішнього подержавного: їм ішлося про те, щоб окремими співвирішними голосами були представлені в МКС славісти ще — УРСР, БРСР, Словенії, Хорватії, Македонії, Словаччини й лужицьких сербів. Ця пропозиція словінців натрапила тоді на завзятий опір «централістів»: серба-чорногорця Ляліча з Београду і російнина археолога Рибакова. Щось як і в ОН, ішлося про пересунення рівноваги сил на користь «слабших», а для західних делегатів — ніби на користь східноєвропейських країн. Довгі дебати на пленумі й у статутівній комісії вирішили тоді справу компромісово: лише по одному вирішальному голосу залишено й надалі за кожну державою, і з того погляду ні БРСР, ні «суверенна» УРСР, ні федеративні республіки Югославії чи Словаччина такими державами не є й надалі, бо СРСР, ЧСР і Югославія мають лише по одному голосові. Югославські «федералісти» добилися тоді лише морального успіху: ста-

тутом визначено запрошувати на всякі конференції МКС офіційно й за принципом репрезентації слов'янських національностей. СРСР отже висилатиме 5 офіційних делегатів (в тому числі три від РСФСР — мовознавця, літературознавця і археолога; одного делегата від БРСР і одного від УРСР), Польща — трьох делегатів, ЧСР — трьох делегатів (двох від чехів і одного від словаків), Югославія — чотирьох делегатів (по одному від словінців, хорватів, сербів і македонців), Східна Німеччина — двох (в тому числі один від лужицьких сербів) і США теж двох. Російським і сербським «централістам» і така компромісова розв'язка видавалася не по нутру, і на засіданні статутівної комісії під час конгресу в Софії 1963 року одні «випадком забули» в Москві текст протоколу з 1962 року, а друці (Ляліч) вперто підсували лише свій проєкт, де при збільшенні числа делегатів пропущено специфікацію, що це мають бути представники таких то національностей. Аж повторні однодушні протести учасників із США, ЧСР і Югославії примусили забудькувати централістів таки триматися первісних компромісових договорень з 1962 року. Звідси ясно, чому київський Український комітет славістів не надто поспішає довести до публічного відома про лише половинчастий успіх УРСР на міжнародноправному ґрунті в Москві й Софії.

С. А.

Заява ЗП УГВР з приводу книжки «Юдаїзм без прикрас»

У зв'язку з появою антисемітської книжки Трохима Кичка п. н. «Юдаїзм без прикрас», що її видала Академія наук Української РСР у Києві, Закордонне представництво Української Головної Визвольної Ради заявляє наступне:

1) Книжка Т. Кичка могла появитися на Україні тільки в результаті директиви Центрального комітету Комуністичної партії Радян-

ського Союзу або підлеглих йому клітин, бо він має повний контроль над усіма видами друкованого слова в СРСР. З доручення цього ж Центрального комітету появилася і появляється також уся інша антирелігійна література в СРСР.

2) Книжка Т. Кичка п. н. «Юдаїзм без прикрас» є провокативним пасквілем, спрямованим проти євреїв взагалі, проти єврейського насе-

лення СРСР і проти 840 тисяч євреїв, що живуть на Україні. Вона зневажає їхні релігійні та національні почуття і є повна наклепів на їхню адресу. Українському народові, який сам бореться за незалежність, за політичну та релігійну свободу, за пошанування людської гідності, є чуже всяке проповідування ненависництва до інших народів і тому книжку Т. Кичка повинен якнайрішучіше засудити кожний українець на Україні та поза рідними землями.

3) Видання книжки «Юдаїзм без прикрас» за підписом людини з прізвищем, що має українське звучання, та від імени Академії наук Української РСР ми розцінюємо рівночасно як плянову антиукраїнську провокацію, проведenu з доручення Москви руками безвідповідальних одиниць у Києві. Метою цієї провокації є ісіяти ворожнечу між українським народом і єврейською меншістю на Україні шляхом проповідування та посилювання антисемітизму і утруднювати побудову приязних взаємин між українцями і євреями. Метою цієї провокації є також ще раз кинути на український народ пляму антисемітизму перед народами світу, а одночасно закрити справжніх організаторів антисемітських виступів, які ховаються в Кремлі. Вкінці вплутання Академії наук УРСР у цю антиєврейську акцію компромітує її як наукову установу в очах українського народу та чужинців.

4) Новітній український визвольний рух спирається і спирається на принципи дружби, співпраці та єдиного фронту поневолених тоталітським комунізмом народів. Проголошуючи державну незалежність України 22 січня 1918 року, Українська Народна Республіка рівночасно ухвалила закон про національну автономію для російської, єврейської та польської меншостей, утворюючи відповідні міністерства для справ меншостей. Коли відтак у революційному хаосі ворожі та безвідповідальні елементи почали

роз'ятрювати міжнародну ворожнечу на Україні і довели до антиєврейських погромів на Україні, уряд УНР засудив їх та робив заходи, щоб до них більше не допустити. Під час другої світової війни тодішній український організований визвольний рух, зокрема Українська Повстанча Армія, що вела боротьбу проти гітлерівських і більшовицьких окупантів, послідовно проповідував ідеї дружби та співпраці між українським народом і меншостями України. Вимогу дружби та приязні українського народу і меншостей України і рівноправності всіх громадян незалежно від раси, національності чи релігії задекларувала і боронила також Українська Головна Визвольна Рада в своїх основоположних актах, зокрема в «Плятформі» та «Універсалі» з липня 1944 року. Згідно з цими настановами веде свою діяльність також Закордонне представництво УГВР.

5) Засуджуючи книжку Т. Кичка п. н. «Юдаїзм без прикрас», як також і інші подібні видання, ЗП УГВР закликає українців на рідних землях та у вільному світі протиставитися таким провокаціям, що наносять величезну шкоду не тільки українському народові та меншостям на рідних землях, але також праці української еміграції на користь української визвольної справи.

Закордонне представництво УГВР закликає українців на Україні і на еміграції відкидати антисемітизм та всяке проповідування ненависництва до меншостей України як злочин і працювати для налагодження приязних взаємин з усіма меншостями України, закликаючи їх до спільної боротьби за державну самостійність України, проти російсько-комуністичних поневолювачів та їхніх вислужників на Україні.

31 березня 1964

Закордонне Представництво
Української Головної Визвольної
Ради

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІ

Вельмишановний Пане Редакторе!

Дозвольте зробити одне коротке зауваження в зв'язку з виступом д-ра Адамовича на останній конференції Головної делегатури ЗП УТВР і «Прологу» (див. «Суч.» ч. 2-38, 1964). Д-р Адамович твердить: «...діти, які навчаються в школі російською мовою, не знатимуть мови української...». Гадаю, що Адамович говорить про низький рівень навчання нашої мови в російських школах УРСР, а не про відсутність української мови як предмету в тих школах. Цієї теми я ніколи не досліджував і тому не маю підстав щонебудь твердити категорично, але фактом є, що видавництво «Радянська школа» випускає масовими тиражами підручники української мови для російських шкіл (так молодших як і старших клас). Так одне із останніх чисел бюлетеню «Книжная летопись» за 1963 рік подає про вихід підручника української мови для 2 класи шкіл з російською мовою навчання, тиражем 266 тисяч (інше число бюлетеню подає про вихід підручника російської мови для 3 класи українських шкіл: тираж

495 тис.). Щоб оцінити точно, який відсоток учнів російських шкіл вчиться української мови, і далі, який відсоток дітей ходить до українських, а який до російських шкіл, треба б опрацювати приступну статистику тиражів підручників науково. Хтось це повинен зробити (яка тема для статті в журналі або ...магістерської дисертації!). Додам, що і в Білорусі виходять підручники білоруської мови для російських шкіл. Таким чином плян Хрущова вилімінувати національні мови з російських шкіл — проваллявся.

Врешті: цікаво додати, що від кількох років у школах УРСР є предмети: «Історія УРСР» і «Географія УРСР». Вибіркові тиражі видань 1963 року: «Географія УРСР» Діброви для 8 класи українською мовою 330 000, російською — 200 000, «Історія УРСР» для 7-8 клас: українською мовою — 400 000, російською — 220 000. Чи наявність таких предметів у школах УРСР впливає якось на національну свідомість молоді? Важко сказати, не бачивши підручників.

Павло ЧЕРНОВ

Наприкінці квітня, 1964,

виходить друком виправлене авторське видання

повісті

Сергія Домазара

ЗАМОК НАД ВОДАЄМ

Знижена ціна для тих, хто надішле передплату до 16 травня, 1964, становить: з пересилкою до США і Канади 2.50 дол. (у картоновій оправі) і 3.00 дол. (у полотні). В Німеччині відповідно 10.— нм і 12.50 нм. В інших країнах — рівновартність у місцевій валюті.

Передплату надсилати повітряною поштою до:

S. Domazar
bei Druckerei „Biblos“
8 München 13
Hess-Str. 50-52
Germany

Після 16 травня, 1964, ціна книги в книгарнях буде на 20% дорожча.

З М І С Т

Богдан Войчук. Діалог знизу	3
Сергій Домазар. Замок над Водаєм	10
Святослав Гординський. Олександр Архипенко	49
Вільям Шекспір. Гамлет	53
Олекса Ізарський. Михайло Орест у листах	70
Дмитро Андрієвський. Горі ім'єм серця	82
Петро Ю. Стерчо. Українська справа в міжнародній політиці 1938-39	89
Степан Ю. Процюк. Економічно-історичні дослідження на Україні	102
Критика і бібліографія. По давніх аналах (Д. Ребет) — Другий зошит етимологічного словника української мови (О. Горбач)	112
Огляди, нотатки. Посилений процес централізації в СРСР (В. П. С.) — Спроба вийти поза межі буденщини (Надія М. Олійник) — ПЦе про членство УРСР в Міжнародному комітеті славістів (С. А.) — Заява ЗП УГВР з приводу книжки «Юдаїзм без прикрас»	121

Адреси наших представників

- Австралія:** Fokshan Library
& Book Supply
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.
- Аргентина:** Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires
- Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham
- Канада:** I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.
- США:** G. Lopatynski
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.
- Франція:** M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:
Австралія	0:6:0	3:0:0 фун.
Австрія	15,-	150,- шил.
Англія	0:5:0	2:5:0 фун.
Аргентина	20,-	200,- пез.
Бельгія	30,-	300,- бфр.
Бразилія	50,-	500,- круз.
Венесуела	2,50	24,- бол.
Голляндія	2,50	24,- гул.
США	0,75	7,50 дол.
Канада	0,75	7,50 дол.
Німеччина	2,50	24,- нм.
Франція	2,75	28,- ффр.
Швейцарія	2,60	26,- шфр.
Швеція	3,-	30,- кор.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

